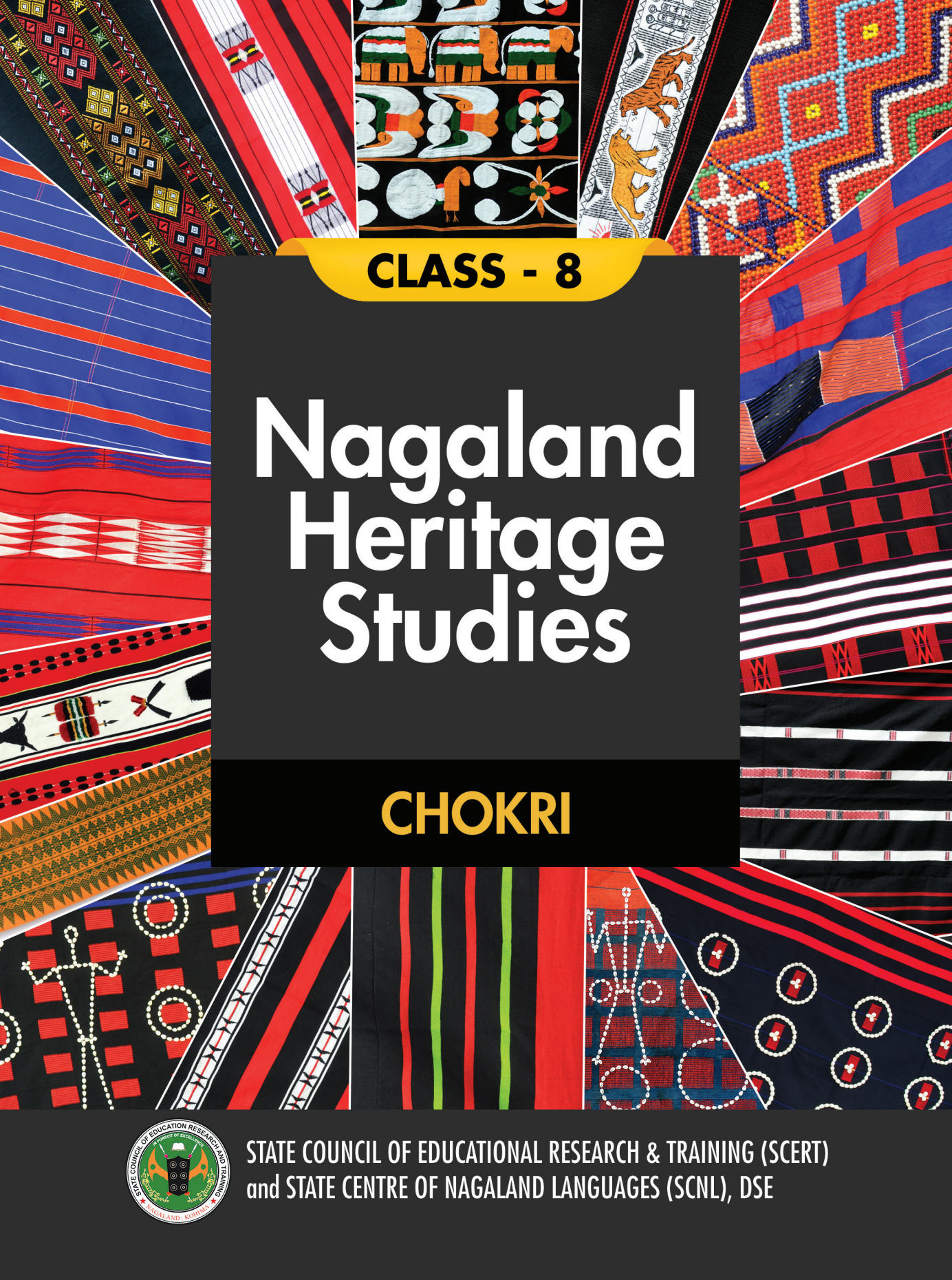

The background of the book cover is a collage of various traditional Nagaland textile patterns. These include geometric shapes like diamonds and zig-zags in red, blue, and black, as well as depictions of animals like tigers and elephants. Some patterns feature white dots on a dark background, while others have bold stripes or checkerboard designs.

CLASS - 8

Nagaland Heritage Studies

CHOKRI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 8

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-8

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: **artworks**TM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

VAPHRAJÜ

Nagami utho u jü kükrekre kübako hi mükrü pö bayi mozoküsu na küphrida thipö tayhece lü phriyi küve thiyiküta na u nü ba. Lüsü mhase choco müreyoküzhomiko mütsümüce de rhü pö kümüta pö kütasa küphrinumiko po utho u jü phri mozoküsu na mharhü müta. Veli Nagaland lü-e thüzho süko müdzi tüyi moküti na rünükümo pö thi vorite. Süzi küba dolü SCERT-ko utho u jü lü küphrida doso 6-8 kütso khi pö pari layiküta zö de Nagami swöye mütü mhase choco kümha de u se jiyitaküto mülü ba.

Nagami utho u külhüzhörüle jü phriküti hi khreküsanumi po u jü phri mu thoseyi, u kümüle seyi mu u jü hi u nüyiküto thisüte. Sümhu ri u krüne zhorüle küve khiyi mu müdziyi küve pö thisüte. Küphrida doso- 6-8 lü hi ngoyiküti Nagami hi dipöbi de vo u cejü lü lhüyi, dipö choco vori, dibide kümüthi kümükroyo, litholithi thiyo, dipö tetitekrayo, dipö tüce tsakhayo, dipö tüce khrothünye nyeyo mu dibide nyeyo mu u be mhatho türhitürha küthido hi kümhatiko hi pö kümületho thi de phritozü.

Süna küphrida pö pariküyi zö de khreküsanumi po u krüne jö seküyi lübi mo de utho u jü seyi mozoküsu lüyi mu seyiküto müriyo.

Vala lü Chokri Chakhesang Literature Committee zalü posü künyio kütasa Nagaland Government mu bahoshi SCERT-e u küvethoyo khasü de Nagami külhü jö küphrida khi pö pariküyi na u nüri zote mu müzari zo ho thiküti posüyo.

JOLAYI NIENÜ

Chairman

Chokri Chakhesang Literature Committee

ULÜKÜBAKO

<i>Thüphri</i>	<i>Lha</i>
1. Thüjo	1
2. Nagami Krorhö	3
3. Küwhira Riwhü	10
4. Sazödzürako-Thürümi, Tükho mu Thüma	15
5. Nagami Cejü lü Jüyiküve pö küvo	22
6. U Leshonyoko	28
7. Ngu	31
8. Küdeo Khutubö	35
9. Thürho Mürhe mu Rhoküti	40
10. A.Z. Phizo Thiküsüko	45

Thüjo

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utü thi de phrisüte.
2. Lizo külüo khipö pariya.
3. Kútho mu küpo lü chotha khaküsüko seyi de müdziyi.
4. Kúpoküti lü vekühü sü kútho mhathoko müdzi thiya.
5. Jüco kúsako seyi

I choküti süo no lhüküsü n külhüo pon

Tha mu tüsonha

No u Nyepo-o tülhülü baküti seyito,

No ntho vekreküti cho-o lü:

N zömi bi de, utsöce basöyoküti

Upi n qhü mu la;

Usaco, n thi kühüpu;

U mülü lü, kükhrü kútho-o

U khro, n phusü küto na;

U mhüdzü co, n chothasü küto na;

U Rhuo, kúchothe u kükhrü Nyepo-o pon,

Tüsonha n zöü bayi nonyi.

Seyiküto: Lizo hio lize u thi kũthũpusũküti, Rhuo kũhorapõri bazokũti thũzũkũsũ, mu Pu uzõmi bi de,mha mütũ pe, u satha mu Chothasũyokũti.

JÜCO KÜSAKO

1. Tũlhũlũ : utũ mütũ lũ bakũti.
 2. Kũchothe : ditayo kũmo utũ mütũ lũ batakũta.
-

DODIKÜTIKO

A. Pũmo kũphri dodikũti:

Kũthũrũ de lizo proper stress, rhythm mu intonation zõ de phri mũto sũte.
Kũmũthao pon thaphriko chotha de pũmo phri mũto sũte.

B. Kũtsokũti khakũsũko kũlasũte:

1. Likũzo-o dipõ na kũchothisũa?
2. Dipõbi de likũzo-o npo u Nyepo-o utũmütũlũ bakũti seniyoa?
3. Likũzo-o lizo lũ u Rhuo utũmütũlũ bakũti sũo jũcoko dipõko sõta?
4. Likũzo pũ pũ lizo cho kũnutho kũnao lũ uco dipõ poba?
'U Rhuo, kũchothe u kũkhrũ Nyepo-o pon,
Tũsonha n zõũ bayi nonyi'.

C. Jũcoko põ jũcho thisũte:

1. N tsõce
2. N sacco
3. N khro
4. N mhũdzũ
5. N pi

D. Nzõmi zõ bayi. Kũrũpeyi de kũthũrũ thũjo jo põ huhu prũ kũti thisũyi.

E. "A kũlhũ lũ thũjo kũvethoyo" lizo hio free rothũ bakũmo lizo põ lũ cho 12-15 mũsõ põ ce zo sũte.

Nagami Krorhō

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthao mu u zömi zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Nagami yeboko lhürüyeküti mu lhüyeme jöko sebayi.
5. Nagami yeboko diceo bashi seyi side puko küzaküta co-o jö seyi.
6. Kümüyo lü Nagami jöko, krüzhoko, qhüneko mu krorhō külhüzhoko seyi.
7. Utho u thüma jö se mükro sayi nyisaküti thi kühüyi.
8. Jüco küsako mu jücho küthi zhoko seyi.
9. Süthütho (punctuation) mu jü utüküti sö de tho küzüvesüyi.
10. Cejü lü lhüyezho ngoküyo u zöü kühaküti pö kümüdesüyi.

Nagamiko lizo thüpu mu mücoküti külhü kropö India natho müsoco mu Myanmar nakri müsoco lhübayo. “Naga” ziküti jüco-o lizo-o “Naka” jüco lü vori uco lizo Myanmarmi jü lü nyigümi ziba mori Assami jü lü “Noga” uco lizo cejüthuo külhümi mori cejüthu leyokütimi siba.

THÜTHI KÜTHO-O MU LHÜRÜYE KÜVO:

Sülizo Nagamiko-e Asia mi natho mükhroco voriküti mülüyo. Mülüküti hio küthotayi küve süo Nagamiko mu South Asia co lhükübako süo Philipines lü Ifugaos mu Igorots, Borneo lü Kayans mu Dayaks mu

Sumatra lü Battacks mha kükro lü kühaküti ngoyi ba. Hiko kühaküti ngoyi kübako lizo uchi-umo lü, Qhübenene, krüzhoko manyoko mu külhüzhorüleko. Nagamiko-e utühu dzüküzho shice lhü voriküti thüjō lü ngoyiküti süo thatüküsü u rütsoneko lizo dzüküzho lü ngoyiyo küzhoko pö söyöküti.

Süzo Nagamiko lhürüye voküti puko South-Asia lü kürüko mu cejüthuko püthü de thüthi kükrekreti lü vo tsü thüthi lü bataküti süo mülü. Nagami yeboko thüthi kükrekreti lü rüye voriküti thüjöküthomi süo küthoküti khasü. Puko lhüyezho-o pön lhürüye

voriküti thüthio lü pövoyi. Utüo taküzü zö de, thüthi ukümütu kūsao lü sō mozokūsu sūo zö de mhahu küdeküti thita. Puko thüthi kükrekreti lü ba de voriküti mhüdzü tsü Nagaland qurobo rabowhi thiyiküta thüthi hio lizo thüma pöyi vo lhü mo, huhu zöü kümücu phizo mori, hio lüna Nagami jü kükrekretiko poküta mülü mu lhüyezho ri kükre zazaküti sūo puko dolü bate.

NAGAMI YEBOKO KÜZAKÜTA:

Nagami yebo kükrekretiko lhürüyeküti vala lü küza müyo pö pra Natho Müsoco rabowhi lü ngoyi. Utü dopö Britishmi puko cejü kükhato-o vorikütice puko zöü küngomuta. Side thüri rüswö de küzheta. Sübi de Britishmi rithonu kroku mu mücoku küta na künüco Nagami kükha pö puko khrikhro lüyita, ele thüri hio lü Nagami-e utho uküde khrüswöküti thürimavemi thüpuswö de sūo qhü baküti thasü.

Britishmi chodubo sō rüyiku küto na, Britishmi-e Indiami qukharo pon Nagami lhübayoküti rabowhi mütüko küza kümao müdziyita, vala lü sūo Nagami hu Indiami khro vorita mu hu lizo Myanmar khro bata. India

lü Nagami yebo ngoyi kübako lizo, Manipur, Assam, Nagaland mu Arunachal Pradesh. Nagami yebo kükrekretiko lizo, Sümi, Angami, Ao, Lotha, Sangtam, Konyak, Chakhesang, Yimkhiong, Zeliang, Phom, Khiamniungan, Chang, Mao, Rengma, Pochury, Maram, Wancho, Tangkhul, Nocte, Heimi, Anal, Chiru, Makury, Para, Rongmei, Thangal.

Süsüna Nagamiko-e Nagaland qurobo lü likhu ta mo de uzanumi qurobo lüri vo Assam, Manipur, Arunachal Pradesh süsayi Republic of Myanmar lüri bayoküti sūo seyi mozosuküti uko na müle swö bawe.

Footnote: Territory - rabowhi

LHÜYEZHO MHANYOKO:

Nagamiko lhüyezho-e thüjo püküti zö de urhö kükrekreti neswö zo. Yebo pöpöküti hi utho uqhü mu uküsözhoko kükrekre de batsöküti ce zö de krörhö lü lhüyezho ceneo thi munesayi ba. Nagamiko bahoyi thünne tüceko rütsone hibitiko söyo, müra ma urhö kükrekretiko mu thüro ma, thüzhithu, bathu, tösüko pö qhüneko lü kütsökütiko sö, ti-i, khonu ma, tükho huko mu münyi küko, basalu.

Nagami krüzho rineko lizo rüngu mu zechoko söyo. Yeboko hu lizo Sangtam mu Pochuryko-e Shorhülice ri söyo. Khonu giko mori kürako dopö u mügi thiyi de söyo.

Nagamiko lizo u yophrü bahoyi sö dopö söte thi de mharhe rhesüyöküti, lhüyezho khozhoko, sötsö doküti, rüna kharöko, sökuceko, sökhuko doküti, basalu. Sö dopö mha hibitiko thiseküti thiyi. Küra lizo manyoko sö mozökusu kükreti ri thiyi mu pö mürha-müri, mükhoko, söpra mu hepuko na ri söyo.

KRORHÖ KÜLHÜZHO:

Nagamiko-e mhaküthi lü urhasuyiyöküti mi mu tütse mütükhröhi thüte mhatho kükrekretiko

lü thi de utü nvoyi. Sübizori, hio nano len rünako lü krörhö külhüzhö söo bamöküta sü thiyi mo. Külheo umhatho röswö de thiva zori, thümako thüvao vo künguyi de küzö li-tsaleko thi, thüjöko po mu malhü jöko küpo de küzö unübayo.

CETHICEO:

Krüzho külhü lü lizo Cethiceo mori khresarülimi ceyo thikümoko cio müleswöküti pö. Rüna lü, Cethice

lizo u Nagami krörhö külhü na thüthi kümületho pö. Khresa natsiko uceyo thi kümo khüogwi mu yebo hu lü thünomiko ri sa de utütseo vo cethice lü basüküta tsoyita lizo sülü lhe mipö thiyitayo. Cethice hilü-e khreküsanumiko pon thüma küve thiküto seyiyi mu umüsöo se de mizö rüna thiküto pö müthasüyo. Süko lize krüzhoko, malhü jöko, li, mülopheko, mhatho-mhathi zho lünyiko, thüriküthi

doko, rūwhukūti doko, pethimi mu ukrūneko rhokūti mu sūsayi lhūlūzhoko khrūyi mozokūsu pō mūthasū mu seyiyo.

RŪNA CHODUBO:

Nagami rūna kūdozo kūmo sa cejūthuo rūna thi mūkrokuyo. Rūnao lizo ngomumi pon vo u zheva mokūto na u dahu moi tsūqhūko qhū nveyiyo.

Rūnao kharōko lizo sō hanye pō zori khapō thiyiyo. Kūtsa lū sō dopō rūna kharō thi de tūsū pō vorikūti mūthi krotho-o pon mhatho kūzho pō thitayo mu sūsū zō de mūthi lhū ri thiyo. Thūri tūce rūna kharōko khava de tūso tūzō ri qhūbatayo.

Rūna kūzho kūtsū kūkrekre ba. Hu lizo ci mūci kri ri ba vele kūkre hu lizo ci thūkrakūti ri bayo. Rūna lū mipöpökūti hi ukhapō mūthiwhūo khrūhi de sathabayo. Rūna lū thūmako lizo nachi-nanyi mu krotho-krothi lūri kūzō kūphakūropū bayo. Rūna lū mūrinumiko, sathūmemiko mu lhecelherūmiko lizo ucetacelūmiko mu rūnao lū mikūkremiko pon pe tūkhrösūyo.

Rūna mūtū lū rūna Chothadu (Council) ba de thūmako na mha mozokūsuko pe de sūko kūkha bayo. Hio lizo pethimi thūlū mhasekūneo mu sopōn ukrūzhoko mu thūzhoko se nvebayo shili upon chothadu lū bayo. Rūna lū sōthūra kūgikūtako, cejū ne na kūbū bakūtako, ukagwōyi kūto na, rūswökūti mhatho kūkreri, sa de pō vo chothadu pon tūsheko kūti de cope thisūyo. Chothadu pon mha mpe kūsū mūtūko rūna chode, cethiceko mu kūkrekori sa de tūkhrō nveyi kūba ngoyiyo.

NAGAMI JŌ NGOYIKŪTO CHO-O:

Uko jō kūza pō ucho kūna lū ngoyi veba, kūtho lū thokūmo. U cho-o lizo Britishmi chodubo sōkūti lū mu

Footnote: country-qurowhi, Administration-Chodubo, Council-Chothadu

Americanmi Missionaries voriküti lü ju ukrüneko mu pethimiko uce
thokütio swödüyi. poküsü lü rünyiküyiko. Bahori u

lhüezho tsüswöko mu manyoko pö

Thokümo jö cho-o lizo, thüjuko, mhathikütiko.

sagwüju mu u thüma kümülemiko

JÜCO KÜSAKO

1. Külükre : huhu zöü külürhöyi moküta.
 2. Mügi : thadzü külhümiko chigi mori kürapö do de pö uküyo thiyoküti
manyoko pö.
 3. Khüogwi : manyo mori mhapö mha kükre pö resa mota de süo baküti
mütüko.
 4. Mülophe : u lhüezho lü u phelo belo thiküti.
 5. Dahu : kütsü qhü kürükrü pö u rüna yoküti.
 6. Tsüswö : u lhüezho lü mhakünemiko kütsü sü pövo swösüyoküti.
 7. Hanye : sö küzho mori zho swöküti.
-

DODIKÜTIKO

A. Jüco küsako pü jücho thisüte

1. Külükre
2. Mügi
3. Khüogwi
4. Mülophe
5. Dahu
6. Tsüswö
7. Hanye

B. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. 'Naga' jüco kütho-o uco küna lizo dipö lü pövorio?
2. Dipöna uko Asiame natho mükhroco voriküti mülüyoa?
3. Dipöbi de thüjuküthomi-e Nagamiko Asiame natho mükhroco lhürüye vo
Nagami cejü lü batho thiyi küta posüa?

Footnote: Külükre - conflict, Mügi - shield, Tsüswö - monolith.

4. Nagamiko vo thüthi kükrera ngoyi küba thüthi zako posüte? Dipöna puko quowhi mu qurobo kükreketiko lü küzavota?
5. Nagami yebo kükreketiko za posüte.
6. Nagami rünako lü rüna chothadu mhatho-o dipöa?
7. Nagami jö ngoyiküto cho-o dipöko ta?
8. Khresarülimiko ceyo thi kümo cio mori cethiceo sü-e dipöa? Umhatho jö vaphrasüte.

C. Külaküma utüo rhesüte:

1. Nagamiko-e Asia _____ voriküti mülüyo.
 - a. Nakrico
 - b. Nakri- mükhroco
 - c. Natho-mükhroco
 - d. Nakri- müsoco
2. Nagamiko tösüko söküti süo _____
 - a. Puko tösüko unüküti na
 - b. Puko vapö dzü küzho shice lhü
 - c. Lhümo tüce tösüko pö prüsa kümha de söyo
 - d. Puko-e mhaneküti na
3. Nagamiko-e _____ zöün külükre küratho thita.
 - a. Americami
 - b. Indiami
 - c. Britishmi
 - d. Myanmarmi
4. Nagami kropö vo India chozuo ngoyi kübako _____
 - a. Bangladesh
 - b. Myanmar
 - c. China
 - d. Tibet

D. Thüphri lü jüco-o uco dipö shili phuyi:

1. Thüma-e rüde vo thüthi qurowhi kükrera bathoba de lhüta küta. _____
2. Mhahu lü küthoküti thasüküti. _____
3. Nulhüro pö lü küye pö kükrepö lü süküti ukümülü mori uzho. _____
4. Mhakünemiko mori mhaco kümüle pö na kütsü süpövo müthasüyöküti.

5. Nagami krüzho lü thünomiko mori thüpumiko na thüzi kükro bade zibo thiküti.

E. Mhatho mharhü:

Nagami lhüyezho-o n küphrio zöü kükhü de, jübo kühopöyi küthayi – qhü, müne, rineko, sö mhathoko mori küra mhathoko. Süsa mhanyo-o rhesü mu ujö küzü pö vaphrasüte.

Sazödzürako - Thürümi, Tükho mu Thüma

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthao mu u zömi zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Khülü malhüjoko seyi mu süko thüzüyi.
6. Khülü malhü joko mu ukrü-utsüpu joko thi kühüyi küto ulünyiyi.
7. Ukülü khasü po mu pophra pö mütsümüceküti thiyi.
8. Süthütho mu jü utüküti sö de tho küzüveyi.

Nagami mütü mülütayoküti süo küye zovoküzü lizo, thadzü vapö, Thürümi, Tükho mu Thüma puko-e sazödzüra thi de lhü. Thürüo lizo küpethitho-o, Tükho lizo nutsuo mu Thümao lizo künatsitho-o ne thi. Puko zu tsatota mu uküku di de bayo. Süna puko kühthürü celü ba de uko zupü thükü mu tükhrö bayo, mu mi kükre küna-e puko yi lü mhathi zibayo.

Thümao mu Thürüo ni-e puko zuo tükhrö nve süyo. Puko mipöpöküti hi uzu peküto umüsö voriküti ce, puni-e chi küvethoko pö pü vathisüyo, dzüpö pü rülosü, pü pithako rhö-kütsosü side pü rhapö vo tüna mügusüyo. Ele

Tükho müsöküta ce, uzu pon müzaku mu müprüba de sazödzüra ni yilü prüta de vo ngoyiyo. Tükho-o uzu lüva

mütüko titsoyi tayo mu sülibi zo kümo, Tükho-oe ukütico küve tiküba bi de zhotü uzupü müyo bayo. Kütsapü-e müprö bata, süo pünhapö Tükho-e pu küthüsayi suta de utü kühopöceyi uzu tütiyi tayiküve müri kübazota.

Thürümi mu Thüma ni-e Tükho pon ulibi puko zu zöbaküti pöyi ulü tüpri mota. Puko zu-e sata mumütha Tükho co thita zoküti puni-e süo mülü bata. Thürüküve pönha, Thürümi mu Thüma ni-e celü ba mu Tükho-e puko yi lü mhathi voküta ce uzuo sata. Puko zu küsamo hi-e Tükho-o mhüdzü ce zori ukürö baküti Thürümi mu Thümao ni-e süo seba, süna puni-e Tükho vo phuyi külho thüthi mephö khro khrova küto mpeyita. Puni rükri pö khrova side Tükho-o celü voriküti ce, puko zu saküta puni pö pu ce posüva. Uzu pö dipöceo khrova shili punice kütsota, puni uthüthio pö puce po muta.

Tükho-o ulürüda swöta de u cebö mütü lü u röthünyi zo de thükho-thükiyita. Ah! Thürümi mu Thüma ni-e Tükho mha rö severiyokütio lüba mota. Pu-e khro küma thio rö seyiküta na rünyo külhala swödüta. Chobakümo lü Tükho-e putho pu zuo cerha tiküta lüyikümo mhatho thita. Khonu zhorüle vekümo pu yolü

kübao pon tsü pu külhüo kükhayita. Thürümio-e küpethitho-o thikütice zö de puko sazöo natsitho-o Thümao ri Tükho zö de ce pö lü lhüküto süo ukürö baküti sebata. Süsüna pönha pö pu-e pu sazö ni cisü de poküti, puko zu-e basa moküta na puko ucho kükrekreti lü vota mozoküsu süo pö puni ce posü. Ele chobakümo lü Thümao mu Tükho ni-e sopöo pon kütsa lü lhü mu sopöo pon chozuo lhüto shili süo pö küzhe swödüyita. Udzüra pethitho-o, Thürümio-e mpesüküti süo puni pon taküwhu küveka de sopön taravo tsoyita shili veküyio pon chozuo lhüyi to len posüva. Thüthi kümücu lü Tüqhübo pö khapö uti rhema. Thümao ulükümüzhe bata, kükrenamoli pu-e mhapöceyi Tükho-o mhüdzü tayi külho na. Vele Thürümio ri usazö künatsitho-o pon veyinyisa de pu yopüsü. Sülüno Thürümi mu Thüma ni-e Tükho küdoküto na thüdo pö rhüyita.

Vala lü taküwhukütio swödüyü ta mu lüküva bi de Tükho-o tave pö Thümao mhüdzü ta ra vo thüthi kümücu lü tüqhüse bo küvaco votazü. Vele Thürümio-e Tükho-o ta vo küto cho-o kümüno ce thüthi mhapöra chirhö rö seyiküve khapö söbo yo guma va. Chi rö seküsü lü, Tükho-o kübüva side

chi röö dipöce vori ba shili sü küvaco vota. Tükho-o chio whuvo küta na, Thümao uti rheapö kümao lü votsoyita mu sesü, 'l veyita ho' zisü.

Tükho-e Thümao veyiküta qhüo seküsüce, pu küdo küva süo seyita. Süna Tükhoe Thümao rüswöti; sacü Thümao thon chozuo lhüta shi pu tüo po khri sorö tüso mu khri sorö tüzöte! Thüma pon pethio sara natsio sanute pu pon puva rö khingu pö ti mu khigü pö büte zita. Süna thürü-e tsöi ra (thürü ra) nveta de chode poce phreli nhyo lü lüe poti, silho, tsüsotsüzö thüma sö pon sa kürekürü, küdo ti büte zisü, süna tükhoe punü mo de küthüprü phreli pü lü tsöi künetoe prü phreli künedava süna tsüdori phreli bo

pon thüproprüdata. Mu thürümi-e tsöi nveta de chode po ce phreli pu lü lhü de khresarülimi mükhrö lüpoko seyi de pö vo mipomizune lü thomüluyiyo kükrenamoli taprötali mu thenuthenu küsöküri künyiti na. Thümae chiwhurawhu thito shi, chithüri lü vo toshi, rünara mi küchiküni vasevani tozushi taprati ce tsöi ta vazae sülü uve usu seyiyo.

Udzürao Thürümio zosheri kümüprü rhi küpüo na mipun pu ngo nyisa mota de tatayo. Pu sazö natsitho-o pon pu rhi mürethiküti ngopö pu küre mu müprüta moküto na Thümao-e chode pö zöü tazü lizo Thürümio-e cho kükreo zö tatayo.

JÜCO KÜSAKO

1. Tüpri : ulü zizi moküti.
 2. Küthü : mha kühopö lüri utho u kükhaküröyiküti.
 3. Ulürüda : unütori küta.
 4. Külhala : mha küpa kühipö pariküti mori rünyo küpalaküti.
 5. Thüdo : mi küdo mori küyu thi de udo kükre rhüpö thiküti.
 6. Mürethi : mha urhi kleri de müprüriküti lhü, umamükrö.
-

DODIKÜTIKO

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Dipöbi de sazödzüra söko-e puko mhathoko küzayoa?
2. Puko zu kütsapü tükhröküti sazödzüra dipö lü kükreküti no ngoyia?
3. Dina Tükho pon pu zu zö baküti tüpri mota?
4. Dina Thürümi mu Thümao ni-e Tükho ce puko zu kükhrö thio po muta?
5. Dipöbi de Thürümio-e Thümao khrühi pö taküwhuküti lü veyi küto na Tükho-o yo thüdo khasüa?
6. Dina Thüjö vala co Thürümi-e Thüma zöü küsönyi mota?
7. Tükho shoyi pö Thüma ce süküti Nagami yebo mütüko krüzho lü thitaküta jö poküsü vaphrasüte.

B. Ubo A lü jüchoko B zöü küvazükütio pö kükhüsüte:

A		B	
1	Thümao tükqhüse bo-o tsoyi de sesü	a	Sopö pon chozuo lhüto shili.
2	Thürümi Thümao khrüküti na	b	Pu Thümao pon taküwhuküti lü veyi nyisa bata.
3	Tükho-o qhüyi külho thiba	c	Puko zu kükhrö thio.
4	Sazödzüra mipö-e puko zu tükhrö bata lizo	d	Kükre ni-e tükhu lü mhathibatayo.
5	Tükho-e uröo thünyi de seyita	e	Pu zu pö tülhü hiyiküto na.
6	Thüma mu Tükho küzheta	f	I veyita ho.

C. No mha hiko zhorüle dipöpö zöü kükhü ba. Jücho hu vaphrasüte.

1. Thürümi :
2. Tükho :
3. Thüma :

D. Tho khaküsüo kütho me Mo shili thosüte.

1. Thürümio müprö bata süo pu sazöo Tükho-e Thümao ri tütitayi ve ba küta na _____
2. Taküwhuküti lizo Tükho, Thüma mu Thürümi _____
3. Puko mi söko-e kümüza ci pö lü lhüküti müsö moküta Thümao-e süo mpesü _____
4. Uzu kütsapü-e unu Tükho-o pü tütinyisa baküta na müprö bata _____
5. Mhanu-u küjütho lü taküwhukütio thisü lizo Tükho-o veyita to _____
6. Tükho pon uzu kütsapü küsamo-o ngoyi külho na khapö kütsa kümüsö lü khröva _____
7. Tükho-o taküwhuküti lü kata kükrenamoli pu chi küti münyio na _____
8. Thürümio pu rhi mürethiküti süo Thümao küreva nyisa mota _____

E. Mükro lü bayi de küposüyi.

No Tükho pö mu Thürümi pö baküti n dzürami bi de baküti lüyi. N külhü-e dipö kümhatato shili no lüyi veme?

F. Mathü jö kükre phusayi süo Thüma mu Tükho mori Thüma mu Thürümi jö zöü kükhüküti thüjöö zö de ntho n jü lü küdo thosüyi.

Küwhira Riwhü

SEYIKÛTO PÖ PARIKÛTIKO:

1. Thüphrio phri müdüsüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsu kübako phuseyi.
3. Uzömi mu kümüthami zö de thüphrio lü kübao küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. N ra khülü thüju se bayi.
6. Küwhira thüri thikütao coko seyi.
7. N ra khülü thüju seyiküto lünyio thi kühüyi.
8. Thüphri lü jücho küthi zhoko mu jüco küsako seyi.
9. Mind map sü seyi.
10. Mind map dipö bi de rhe yo shi seyi.
11. Narration sü küdipö sü seyi.

Cejü ri künao tülü Küwhira thürio lizo Britishmi mu Common Wealth tokroko mu Japanmi puko dolü thüri thi. Cejü ri künao hi qurowhi kükuthoko kro küna thi de thüri thi – Lürhötho Kükuko mu Jürotho Kükuko. Lürhötho Kükuko kro-o müsüküyiko lizo Great Britain, France, Soviet Union, United States of America mu China hikohi. Süsa Jürotho Kükuko lizo Germany, Italy mu Japan.

India mu Burma (tsü Myamar) hini-e Britishmi küde khroküba zö de Lürhötho kro-o khro lü vorita. Tütse 1942 ce Japanmi Burmami münyiküva zö de cejü mütü riwhüo u müno mama

vorita. Sülü Burma lizo British India po u kükha ba. Japanmi mhaco kümüle küna na Küwhira röta. Kürao lizo Küwhira vo de Indiami münyi sa voyi küve puko mharhü lü baküta mu thüthi hio puko na uzhotü pöküta na. Künao lizo Küwhira hi bayi ta lizo Britishmi po Burma hi khisayita moküto na Imphal cho Burma lü voküva-o khathüyiküto na. Hio Imphal lü Britishmi rüphünuko kübathio lü voküti mu sömoküsu mha pü küyekütiko khayitato.

U-Go lizo Japanmi mharhü India lü lüri küto thüzho thoküyi za pö. Puko mharhü küratho-o sü Britishmi pon lü Burmami khilayi ta moküto na künu co,

Lieutenant General Renya Mutaguchi pu ahza khaküsü lü, Indiami hi mürha münyi müzhokuküto rhüyi.

Tütse 1944 Tsarhö 15 nha swödü de Japanmi 31st Division-o Lieutenant General Kotoka Sato pon tazö Burma püthü. Puko kütsa tsapo cho tave kümo lü vori. Utü kücho mha kürö swö zöü küsöküti dolü zori, pukoe Tsade zho 3 nha Küwhira mükhroco tazwi voriyita. Süsa Tsade zho 4 nha sü, Küwhira thürio swödüta. Puko lübakümo pö lü Britishmi kuyhoko tüyita. Küwhira Garrison-e West Kent Regiment mu Assam Regiment krode zökütao, Colonel Huge Richarts pon thüma krode kümüreküti tazöta.

Puko mi 1,500 Japanmi küde rüphünu mi 15,000 zöü thüri thi. Japanmi Division 31 lü bakütiko 58 Regiment, 124 Regiment, 138 Regiment mu 31 Mountain Artillery Regiment hikohi

ta. Hi mhuri Japanmi lizo thüri lü urhasuküti tokroko. Puko Küwhimi bado kümütu mütü mbayita, Garrison Cejüka-o kümünoce Küwhira küyoko khupö lü botu mütsü lürita.

Britishmi rüphünuko ceco ukürö neswö de thiyilhoküzü puko rö mha voriküta hio zöü thüriküzhe mosuta. Küwhira lizo rüphünu kübathi kütsüne pö zöküti na Britishmiko-e sülü puko rö voritaküto müriba shemo. Süona, thüthi sülü puko tokroko mikükro mo de ba mu thüri küthi do ri semo. Puko thüma sömoküsu dü bamoküta na thüri lü vo mi tükhrö thükükütimiko mi 1000 müsö khapö basayi mosuta. Ngomumi belü uyoyiküto na leshomako mu merü kürema mütüko sa de thübe kha kükhrühisü mosuta.

Mhathekümo lü Britishmi kuyhokoe thüthi utha kümüle küna lü bayi ta - süni Garrison Cejükao (Raj Bhavan bohu) mu Tennis court (tsü Kohima

war cemetery bohu). Thüthi kümüle küna hi lü, puko uko mese artillery-o ce pö Japan tokroko vayi küve thiyi. Japanmiko puko mütu baküti zöü, garrison thao lü ukürö ne swöküti thita. Dzü kraküto ri tsaswöta mu rüzaküyiko pori ci khrikhro rülüyiküto kümütse pö ri bamota, süko pon chozu kühorayi zübata.

Mhathekümo lü Japanmi tokroko-e Borü Shiha Bongalo-o mbayita. Sülüno, thüri thi rüde pu ci pitüo Tennis court lü süküyi thürüküzheküti tahori thüma rüzaswöküta mu thüza mükrö kümükrotho pöküti süo ngoyi. Tsüo thüri thiküba ni huhu münori pheta side grenades mu mpuküti tsako mortar süzo mese ceküzü dolü ri thübe pö kütsaküvüta. Puko huhu khüho zöü kümücu zo moküta

na mpuküti tsako grenade süo rüyimükhro de külhu pö huhu khüho lü süta. Thüri hio lizo nace lüküta sa tüzöböküta zön thüri thi mükroku, sülüna thi kükriyi de rüphünuko ngomumi thükhü khüho lü gu votayo, sülü urhasuswö de küzheta. Thüri hio pö urhasuswökütio mu künutho-o thi side süo 'Tennis Court Riwhüo' zi de citata.

Tennis court lü thüri thizüzoküti mhapöyi mpesu züküta, Tsapörala 13 kütso sünha Britishmi thürimerü pö-e court chodeo lü püpha voyi küve thiyi, Japanmi khühoko mu rüphünumi ba jupö kübako ucho-o müka mu münyi vota. Hi tü tüce Britishmi rüphünuko vorisaküti lü kuyhoko pon cesaküta thiyi. British Divission 2nd lü 161st India Brigade mu 5th Brigade vori de puko küzö Japanmi kuyhoko röyita. Süsa ri Britishmi-e Royal Air Forceko lizo rüza küyiko mu thümako pö vo thüthi kükre sū mu mha kha küzakütiko lü mhatho kümüle pö thisü.

Japanmi rüphünuko lizo cho kükre pö co ukümüri tsaküti thao lüri bata. Puko kütikükra küyesü kübao ri utha

Footnote: Troop-Tokroko, Allied Powers – Lürhötho Kükuko, Axis Powers – Jürotho Kükuko, Forces-Kuyhoko, Army - Rüphünü

kiswötazü. Puko kütirüde na thodo 5,000 pövo dokhri to küzüko chode lü kükroco sata. Puko ngomumi umütu püküzü thüthi küsa lü vo kütikükra na phu mosuta, süce khülümiko tho zori kütikükra tsakhuküti zöü küsö baküta puko khrühi nyisa mota. Lürhötho kuyhoko pon Burma lü puko küprü thio mpu küva na puko küprü mha pö küza kübao ri bamota. Puko mako khüthürimürizüta, mesetsako tsaswötazü mu Britishmi kuyhoko voriküyi zöde kumamasüta, puko thüthi sülü tataküto mpeyita. Thürio 1944 Zhore zho 22nd nha pu vala thita.

Licohico ri thüma kükro müsava, ele Japanmiko ceco sa mükrokuküta süthi. British Indiami ceco thüma mi 4,000 müsö sata, vele la Japanmi ceco lizo südü küna thüma-e rüzayi mu saküta süthi. Süyi, Japanmiko na puko rithonu thüju lü lizo süo pö münyiküva küsutho-o mu süo mha müka-müdiswöküva. Puko thüri thi lü thüma saküti lübi mo, vele puko nathoco la tavoküzüce, puko thüma krokuküti sata, tükhü thiküti, lhoküyeriküti, küchikünyi mori puko thon ukülhü khingüküva sübikütiko lü kükro sata liziyo.

JÜCO KÜSAKO

1. Commonwealth : Britishmi küde khro qurowhi bakütiko.
2. Röta : ngomumi vo u vaküti.
3. Garrison : rithonumiko pon baküti thüthi.
4. Urhasu : uzhosu swöküti rüle.
5. Thübe : Thüma mütü pon u be pö nyi de mhathiküta.
6. Tükhü : mhapöri ti mo kra moküti.
7. Lhoküyeriküti : mha kühopö lüri uchi-umo pon rülü mo de mhathi zoküva, uchi-umo pon kümüzheriküti.
8. Khüho : thükhü ho pö rithonuko mori meseko yoyiküti, rüsüyiküti.

DODIKÜTIKO

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Dina Japanmi küde rüphünuko-e Küwhira röta?
2. Diküthice Küwhira riwhüo swödü ta?
3. Japanmiko uröküta ce Küwhira lü Britishmi rüphünuko pon ukürö dipöko zöü küsöta?
4. U-Go mharhü küratho-o lizo dipöa?
5. Sopöe Japanmi rüphünü Divission 31st-o ta zöta? Dibi puko Küwhira lürita?
6. Regiment dipöo Küwhira Garrison yo thiyia? Sopö puko tazöta?
7. Dipöbide “Tennis Court Riwhüo” za pö pariyita?
8. Dipö coko na Japanmikoe Küwhira tata mosuta?

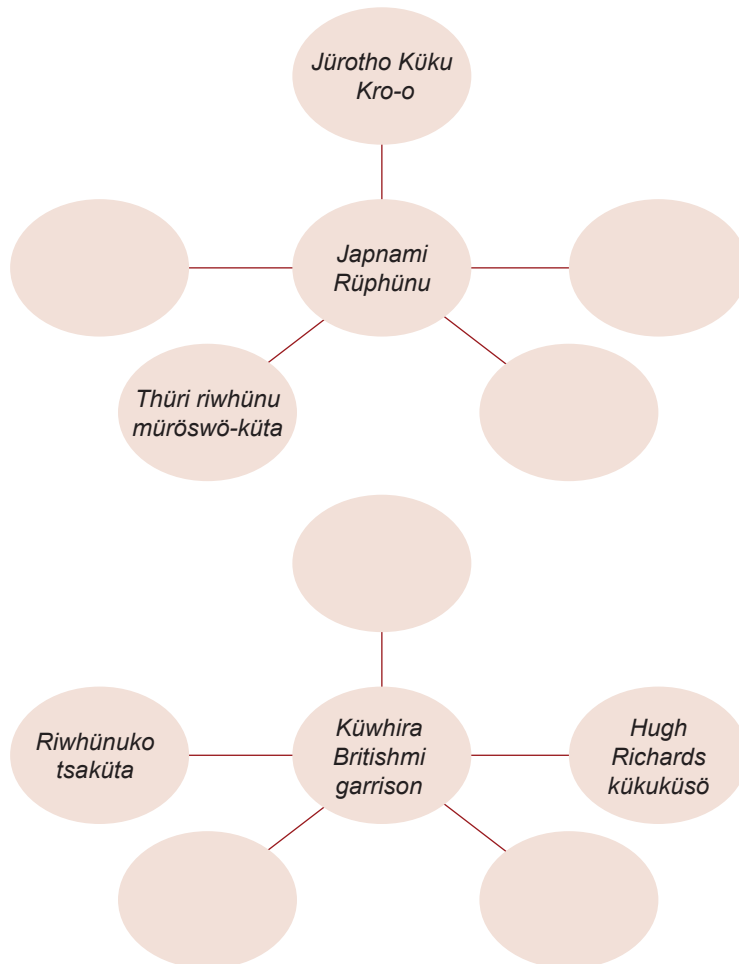
B. Jücho küvazütiko pö vo kümasüte:

A		B	
1	Japanmi tokroko-e vori	a	Chode lü rö zori thüpüzü zo.
2	Lübakümo pö lü röküti	b	Lizo Küwhira riwhüo kürötho pö thi.
3	Khüthürimüri, mesetsa tsaküta na	c	Thüri na kürüde va kümo Küwhira Garrison mbayita.
4	Japanmi riwhünuko lizo	d	Burma khi layi ta moküto na khaküti.
5	Tennis Court Riwhüo	e	thüri küthido küsemiko.
6	U-Go lizo	f	Japanmiko ta lataküto lüyita.

Footnote: Deputy Commissioner – Borü Shiha, Bangalow – Bongalo.

Mind Map: Mind map-e mharhe urhi thi pū mi po ngo kūti müsetho thisüyo. Jüco thokümütako zö khükürhi kümütako puco thasü va. Lüdo mu lüthilüdo kúbako graphical müdzi de thasü ba. Mind map hio lü nveku mu mütsüku kūti thiyo.

C. Ukülü kha kütho-o zöde kükhüti müchüküti hiko lü lusüte. Hu n na thima.

Narration: Mharhe, kütho mori thiküvako phri kūti mhatho hi Narration po posüyo. Hio hi püsü thüdzö küpo pö thiyo. Hio hi küpo lü mori kütho thiyo.

D. No Britishmi riwhunu mipö liküti lüyi de ‘Tennis Court Riwhüo’ kümületho lü küzhebaküti lüyi. No zö küsökütiko cokrelhe pö lü ujöko thosüyi.

- E. Mükro lü bayi de thüdo hio thisüyi. No-e Japanmi riwhünu mipö Küwhira thürüo lü mükrüyi de la celü votsoyiküta lüyi. No thürüo lü zöü küsöküti n jöko pö n zömiko ce tsü pobaküti thisüyi. Thaphrimiko küza pö ukro 4 thiyi mu küthürü de nook rawhünuko mu üjöko posü mu kükreko pon rünyiyi. Puko pon minutes 2-3 pö jüpo süte.
- F. Tayhece küzho-o/Kümüthao pon mharhü de vo WW-II thüthi lü vo pesü mu vo pe kütiko thosüte.
- G. Küwhira Riwhü kürükra za lü, Britishmi qukharo-e npeyi küti Nagami nulhü lhü rüye küvoko na Scholarship KET/KES hibi kütiko pü kükrühi sü ba. Pethimiko/Kümüthamiko kükrühi sö de Krorhö/trust kükre kükro kübako phuyi mu süko pö kütho lüsi lü thosüte. N dosoko ce posüte. Ukro küza pö 4-5 thiyi.

Nagami Cejü lü Jüyiküve pö küvo

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüyi.
2. Thüphrio lü seyi mozoküsuko ngoyiküto phu pö külasü mu thiseyi.
3. Jüco kūsako seyi side ntho pö jüchoko lü söyi.
4. Uzömiko mu kümüthao zö de thüphrio pö küpoyi küve thiyi.
5. Thüma kúrao jüpo lü thoküsü jö sekreyi.
6. Thüma kúrao jüpo lü thoyi küve thiyi.
7. Thüma bahoyi vo Rev. Dr. Clark voküta tü lü ukhapö Nagamiko na mhathiküsü thüzüyi mu seyi.
8. Mi künana mori ubesö zöyi de küzö küpoküsü mhatho lü kükhrühi mu küqhüseyiküto seyi.

Dr. Clark-e jüyiküve pö Nagamiko dolü küvo jö. Tütse 1872, Zhove 22nd.

Dzülupüküto na rüna lü dzükhu tsöce rüde thi vozü. I a cebune shice phakrö-o thaküyi ce, rüna lü kübamiko mu süshi küba thüpemako penyisa züküti I ngosü, dzükhu lü dipöbitozü shili qhüyi külho thiba. Sülizo I rünako lü jüyiküve pö zhopo thiküti ukürö zöü küsö zori, tha puko seyi nyisaküti vekuküta ngoyi. I dzü lü khristami na dipö thitozü shili puko mütüko peküto na vorita.

Cebune kükrekretiko lü kücho küthi qhü sesü. Ulü müsa, jütho mu ulü

mütü khapö mülulo zo de kücho thiyi semo zori u kücho thiba. Tha apon dzülü khapö tsütoküzüko puko u celü

lün ta voritozüküti. Molungkimong lü I voküyi zho 4 nha sünha Rhuo mhatho zoküti mi küripöngu tsana lün thülü rüde sü khristami thiyikütako dzülupüto kürüdeyita. I dipö Rhuo ce chosata, I jüyiküve pö poküto a thi kühüpusüküto sü thüma mi küripöngu hiko yolü puko khrista yipö puko külhü lü süyiküta na.

Puko thüpu söyoküzho bi, thayi thüpu zo de kümülü pö yito thate, süo ta lizo puko solhükrüko celü küye zo pö küvo-o krüna rhokütao u külhüzhö mu ukümülü khavatozüküti.

Sibsagar Mission Centre lü a küba tüce, kütsa tsapo kütüküzö lü hihi bi de usejivoyiküto I lüba mo, süo ukümüprö neswöküti zöde cejüthizho pi ukürö neswö baküti na. Sülizo lüyi kümo mürethizoküti jöko ri basaküti. Ele Nyepo-o hikütso hiri a yopö voküti I tsü seyi, Pu a na hilü jüyiküve apon pö poküto khama. Pu apon kümüprö di de hilü voriküti thisü. Molung thüma hiko a zöü puko rüna hilü vori nyisaküti mu puko a yoyiküto na Sibsagar lün thürimavemi mi hisorö kütsöküsüo apon alünguri zota.

Tükhri pö vokütace Nguha lü, puko thülü rüdesü kümülü küsa ngoküyi na kühüküti ce pö thiyiküta a mhü pö ngosü. Süo Nagami cejü lü khristami Baptist kühuce küratho pö ta mütsezo. I a cemi Mary zö de Boston lü rüvöo swödüküti a tüsozho-o pe la küsüce, u jüyiküve yi lizo Indiami dolü zhopo thiküto lüba. Sülizo rabowhi mu thümako u seyokümo dolü mhathiküto na u lütayo shemoküti pö süo una thomütaküta ngoyi. I Nagami zöü küsöküti küratho tüceko rükraba. Puko cejüthuyo ba de tülhe thiküto na Assam lü kiriyo side puko cho phu de u Mission Schools lü vorisöyo. Puko ulünyi swö zo de vo müthakübako doso cetsülako lü süo petü thibayoküti ngosüyo. Thüra lü zori puko tayhece zhoko mu lüsi mhase na lünyineküti küseküngo ngüzo. Siküba dolü I cejüthu thümako ungoküti hiko apon ngo anüyita. Mhathekümo lü I süko mipö zöü khrethothiyita uza lizo Supongmeren. Assam lü evangelist, Godhula Nagamiko dolü küra mhathikütio, pö Rev. Bronson sa zö de a zöü küsöküto na pu zö vori.

Küseküyi süo thinve pö upon kümüro mütüswöyita. Hako dolü mhase

Footnote : Warriors - Thürimavemi

küqhüseyiküto swödüyí. Godhula mu I, Assamese jü mu kükroju swödüko pö Supongmeren müthasü mu u khristami mülüyoküti pö pu zöü kürüthisü. Süsa Supongmeren lizo pu thümako jöko, pu jü mu pu krüzhoko pö hako ce posü. Sülizo Supongmeren-e Godhula zöü puko rüna lü la vo de jüyiküve pö po küzasü, pu nano tha hilü a zö nveyi bate. Hilü Godhula a na mhatho kürathoko thisü. Süce Britistmi Qukharo-e apon Nagami cejüthu lü voküto lüsi thikha a tsüsü muta. Pu jüyiküve yitho lü pu yolü na mi thüci thülü rüdeyita de apon Sibsagar lü dzülu khapö puko tsüsü.

Vala lü, I tha vo hice Molungkimong lü bate mu thülü küdeyiküta mi küripöngu dzülu kha tsüküsüko zö de, hilüno a külhü pö jüyiküve mhatho-o Nagami thüma hiko dolü batato. Hihi lizo a ciküsüyo zo.

I a Mission Centre Sibsagar lü ba voküto qhüyi külho thi bate side puko ce I zöü küsökütiko küzasü küto na. I Mary zöü la vorito, side küzö thüma hiko dolü Rhuo jü pö küzasü mozosute. Sülizo hihi pö tsü uko mission yio thiküto-o a na süo thitüyite.

JÜCO KÜSAKO

1. Phakröo (Machang) : Nagami sökürako pö cetazho lü shojuyi de bayoküti.
2. Thüpemako (Spectator) : thüma kükro vo mhahu pebaküti.
3. Alünguri : u nü mu u züveküti.
4. Petü (Peering) : u mhü pö mhapö pesö küba.
5. Küseküngo (obvious) : mhahu lü mütü süo setü ngotü küba.
6. Kümüro : ukhrethomi mori mhakükre lü küzö huhu se nv mu küqhüse nveküti.

Footnote: Window-Cetsüla.

DODIKÜTI

A. Jüco küsa se küyiko sö de jücho thisüte

1. Phakröo (Machang)
2. Thüpemako (Spectator)
3. Alünguri
4. Petü (Peering)
5. Küseküngo (obvious)
6. Kümüro

B. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Nagami cejü lü jüyiküve pöküvo – Sopö-e thüjō hio posüa?
2. Diküthi tüce thüjō hio swödüta?
3. Nagami dolü Dr. Clark's mission mhatho lizo dipöa?
4. Molungkimong rünao lü mhathiküsü tüsozho-o vaphrasüyi, diküthice thüjōo poküti swödüyita?
5. Sünha thülü rüdeküyiko mi didü dzülupü tozua?
6. Dr. Clark dipöbi de Nagami vaphrasüa?
7. Dina Dr. Clark Nagami tsana lü thülüküdeküyiko cipö thüpuzo, zita?
8. Clark's jö lü, no Supongmeren mu Godhula ni jö dipö seyia?
9. Nagami cejü lü khristami Baptist kühuce dipöceo thi kürathoa?
10. Dr. Clark mu pu cemi puni jüyiküve mhatho küratho-o dipöceo to lizu lüa? Pu jö lü bitolizo, Rhuo puni pon dipöceo mhathiküto mütho ma?

C. Külaküma uzhotüo rhesüte:

1. Dr. Clark mu pu cemi Mary ni _____ lüvori.
 - a. England
 - b. Boston (USA)
 - c. Europe
2. Nagami cejü lü dzüluküpü küratho thitoküzü thüthi lizo _____ .
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Impur Mission Centre

3. Clark's mission mhatho küratho thüthio _____.
 - a. Molungkimong
 - b. Impur Mission Centre
 - c. Sibsagar
4. Supongmeren mu pu rünako thürimavemi mi hisor□ küts□sü _____.
 - a. Dr. Clark mu pu sadziko röküto na
 - b. Dr. Clark belü dzülupüyi
 - c. Dr. Clark küyo khasü mu chothasü
5. Godhula lizo clark mhüdzü Molungkimong lü kütsö rasü kükrenamoli _____.
 - a. British Qukharo lizo Dr. Clark pon Nagami cejü lü vori muta
 - b. Dr. Clark lizo Nagami mi pi mi vo veküti na müprüta
 - c. Godhula Aomi jü poyi se küba na

D. Thüphrio lü cho dipöo uce posü shi süo thasüyi:

1. Sünhasü thümako mhahu ngoyokümo pö petozu bata.

2. Nagami tsana lü thülürüdeküyiko hi mhüdzü puko nanyio khavaküto müprüba mo.

3. Nagami cejü-e chozuo-mako na kümüprü thüthi pö.

4. Clark lizo thüthi mu thüma sekümo dolü jopo thiküto-o na zo.

5. Mission Centre Sibsagar lü, Nagamiko-e dosobo cetsülako lü mükhrö mi peyo.

6. Godhula, Clark mu Supongmeren huhu müthayo.

7. Clark pon Nagami dolü mhathiküto na Godhula-e kürüdesü.

E. Mi künana bayi de 1872 tse Nagami cejü lü Dr. Clark pu jüyiküve mhatho lü zöü küsö mütsezoküti uküröko co pöngu thosüyi.

F. N külhü lü no zöü küsöküti uküröko mu n cheswökütiko po mu thosüte.

Ngu

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Lizo-o utü thi de phrisüyi.
2. Lizo külüo seyi.
3. Kümüthako mu umüzamiko zö de lizo-o küposüyi.
4. Lizo-o lü jü kūsako, jüchoko, zathoko, zathovaphrako seyi.
5. Lizo-o lü kütsokütiko külasüte.
6. Jüco uzhotü sö de n külü vaphra pö küzüve lü thosüte.
7. N jü lü Ungophra jüko seyi. (Interjection)

**Ngu sü züve ri züve zole!
Kümünupü hi ne khrüsüzo,
Küzüve mütü pö ne sio sü.
Ne si ne rütso thiyo lu she!
Ne küzüve zaci zale thi.
U tü u cejü bö zo kümo,
Cejü mütü ne za ciyo she!**

**Ne lhükre lhü pö züveyo me.
Ne si ne ma pö ne rütso thi;
Vetaho ri vezhokre ra hi!
Ne külhü mütü nü thi zosü,
Külhü u ma kürö no hile!
Ne qhü ne li hapo sehi lo.**

- Vivosanuo Lohe

JÜKO KÜSAKO

1. Kümünupü – tüyo lü küta mha mütü thi kūsüo
2. Küzüve – mha pu lhü very küba
3. Cejü – thuyowhi lü mhdawhiko dolü cejü-e dawhi pö.
4. Pophra – ukülü po phra pö mi pon seyi küti.

DODIKÜTIKO

A. Kütsokütiko külasüte:

1. Lizo-o dipö na zosüa?
2. Dipöbi de Rhuo-e Nguo khrüsüa?
3. Dipöna cejü mütü Ngu za ci ta?
4. Dipöbi de Ngu küzüve u külhü va nvesüa?
5. Dipöna Ngu uma röyi ta?
6. Nagami cejü lü Ngu zasi-e vekreküti pö ba? Hio na uco khasüte.
7. Ngu mharheo pesüte side chokrelhe küzü pö lü thosüte.

B. Jücoko khapö kükhüsüte.

A	B
1. Kümünupü	a. u ma kürö no hile
2. Küzüve	b. mütü ne za ciyo she
3. Cejü	c. hi ne khrüsüzo
4. Vetaho	d. mütü pö ne sio sü
5. Külhü	e. ri vezhokre ra hi!

C. Jücoko hi pü sö jüchoko thisüte.

1. Kükhrü
2. Küzüve
3. Cejü
4. Rütso
5. Külhü
6. Zale

D. Lüphra jüpo (Extempore speech) hio Latin jü lü puco 'tsühi praküyi'. Thüthi lü dodi pö ta mo de posüküti jüpo. Pütü sö de dodi mo de jübo pö ntho posüyi küve mhase nyo kübako khipüsü pophra küsü.

Lüphra jüpo hio thüjo müdzi kütoko:

1. Jübo-o posüyi. Jübo-o lü po sü mota lizo kümüve tsa tayo.
2. Mi pö pon jüpo küti putü minute 2-5 do ce ngoyito mu jübo tüyo posü mosu.
3. Pütü rhe küsü prü pra ta lizo pu za rheso khrüvato.
4. Jü rhpü kümütao müdzi de jüpo mosu. Jü-o küwhi pü vo jü kükre po tata lizo (thaka: Kükrojü/Nagamese) rheso khrüva ci kübazo.
5. Shecoma (Judge) npe küsü pu valazo.

Ukhrolü Lüphra jüpo (Extempore speech) thaka khasü zü:

‘Manuyi i no nyepü’

“Nyepü pü küba lü u kümüri bayo”. Manuyi I no nyepü lizo I no nacenypü thito mu sibi pütü mütü nace müdzi to. Sibi de asaco kudu pü kütüküzö co vato. I no kümükoyi de thasü to, acho choyi mu müzi thato mu api lü nyepü tsa pon kütshu thito.

Mhatho: Lüphra jüpo (Extempore speech) po kümütsa küti rhe sü de jübo khaküsüko posüyi. (Kümüthao thon jübo kha basasüyi ve)

1. Lhülü zako müswöyi.
2. Lhütülo küdeküti.
3. Uko söboko müswöyi.
4. Nagaland lü nyepüko.

Küdeo Khutubö

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi mu thüjöö thi kühüküti ulünyiyi.
2. Jüco kūsako mu jü zho mu urhiko seyi.
3. Thüjöö zöö kühü de u külü pö pariküti thüjöö thi kühüvoyi.
4. Kümüthako mu u müzako zö de thüjöö küposüyi.
5. Khülhü malhü jöko sesayi nyisaküti thi kühüyi.
6. Thüjöö lü kühü de küpo mu kütho künani lü kütsoküsüko külasüte.
7. Jü utü söyi de n külü pö po phrayi de thosüyi.

Sangtammi malhüjöö lü lizo, thadzü tüqi mu müsörü ni-e khretho thi. Puni küzö kümüthu rüwhu thi de utü mvo sötayo. Pönha pö puni chode lü tavo küzüce rüna lü mipöe tüqhüse kümüko pö u kho lü müsiri de u yi lü pü vorizüküti ngosü. Müsörü hio ngosü de rükri pu zöö ce poküti, “I dipö ngoba shi nori ngoba me?”. “Oh, lye! Sopön tüqhüse ngo mota to ra?. Hey, avu mhahu rhümhayi mosute!” tüqi side posü.

Süna müsörü-e puni dipö thi mozosu shili pö tüqio müthasü. Puni tavo nhatsa dolü rüsüba de thümao voriküti qhüba. Thümao tasü nhatsa ce votsoyi mumütha puni künani

kümütha de se müto swösü mu thümao küreyi va, side pu pon pu kho khakütu va de tave swösü chode khro prüta.

Thümao ta ngomota mumütha, tüqio rhövo tüqhüse zhio rhapö pu boka yo süyi de söbo-o müle khota. Side söco-o bayita mu tüqhüse kümüko khu swödüyita mu pö sa pöpö de khapö u mü lü sü mhamhayita.

Müsörü söboko müleyi külho na pö-e tüqio mühosü de, “Hey a zöö, tüqhüse hu pö a zöö küzayite”, side posü. Ele tüqi mhakümüho-oe nyizhimi kümhata de tizüzota mu uku külhu pö cejü lü süsüba. Müsörü jüpo se

de pö tüqhüse choküsü mütsö khapö tsüküti sölü tüqhüse ku külhu pö pu vasüyo.

“Tüqi nori n tü vori zoto”, zide müsörü-e pölü lü po pö pu lürüdayi de tata. Pö-e kütsa lü tavoküzü ce, söbo co pö yo müqhi bö pö ba de ngoyi. Pö-e tha de pe kübase, tüqio ta pöce vori. Tsü pö-e tüqhüse zhi pö mütü titso ngüva de la müsörü zöü kümüza nyisa bata. Tüqio poküti, “No müsozu dipö pebata?” Müsörüo müqhibö tha de pö matho thi de poküti, “Lio hi-e Küdeo Khutubö. Pu-e apon peba non pö a mülüsü le. Khutubö hio pu qhü ungo swö de baküti l sesü”.

Hio tüqi pon senyisayi ta. Pö-e küdemi khutubö vüküti rünyi nyisayi ngüba, süna pö-e u zöö kütso swödüta, side poküti. “Vapö n müzayi müzazoyi apon vapö zoyi vüsüyi ve me ma? No po mükhoyi küba qhü ungoküti hio apoyi rünyisüte mo”.

Müsörü-e küla de sü, küdeo khutubö miküho vo vüküti qhü se lizo pu lürüdata to, “Ele kükhrü azöö n na zotsü-e, l-e

a müdo bazo”, Müsörü-e side posü. Pö-e tüqi ce poküti pö cejükatu-o ta kho de küdeo mori pu mako vorizü me moshi pesü de mhanu-u puko vorizü mo lizo, süsa tüqio thon khutubö utü hu na vüyi ve zisü.

Süna, pö-e cejükatu-o khoküta mhüdzü, pö-e tüqio müthasü, “l müyi sesü mütha, no khutubö vü swödütayi ve. Ele rülele de swödüyi side no khutubö lü u qhü wu-u thiküti seta mumütha, vü mütosü mu no süo rükriyi küve dü thisüyi, no seyite me?”.

“Iye, seyite”, side tüqi-e qhüyi külho thi de külasü. Müsörü-e tasü cejükatu-o khota mu kümücu lü mha peküti do thisü. Süsa pö-e röla pra pö

saco vayi de sesü, “Mipöri hi cho-o lü vorizü mo, vü swödüyitate”.

Tüqi-e rükavüsü mülüyita. Pöce poküsübi-e swödüyü. Thüra lü rülele de vü sü, thab!... thab!... thab!... side müqhiböö lü uqhü wu-u thiküsüo pö nüswöyita. Pö rhathe mu rükri swö de vü swödüyita, tah!....tah!.....tah!.....

tah!.... müqhiböö vüpha-a pö thi müsuva. Mhathe kümo lü müqhiko thi mükhrü va de upon tüqi mo-o zwöyita side pö küyi swödüyita. Müsörü pon thüdo thipö pöyo süküti sey zori münuyi za khröta, süna tüqi-e vala lü thüzüküzö zöü küsöta. Ukoyi thüju hi potayo.

JÜCO KÜSAKO

1. Rhövo : rükri tave swö voküti, tamhaküti.
2. Matho : jüpöküti müdaküti lhü thi kümo mori nyi moto zo de küthotü bingü zo de jüpöküsü.
3. Khutubö : chigi khi mhabö mütu de mhaco khi kükhuküti bö.
4. Röla : cesa pra mha pe la küsü.
5. Rükavü : vapö lü mülü mhasüküti.
6. Mükhrü : mahu thipö upon uzhosuküta mori ulüda thiküsü.

DODIKÜTIKO

A. Kütsöküti khaküsüko külasüte:

1. “I dipö ngoba shi nori ngoba me”? Sopö hio po mu pö sopöce posüa? Poküsüo mha dipö ngosüa?
2. Dibi de müsörü mu tüqi-e rünamiko ce tüqhüse khiyiküto na mharhüyia?
3. Dibi de no-e tüqhüse mi küna khretho küthi mükaküva süo poyi veta?
4. Dibi de müsörü-e tüqi mhakümüho-o müthasü küto rhüyia?
5. “Ele kükhrü a zöo n na, I-e a müdo bazo,” sopö hi posü mu dipö co na pota?
6. Vala lü tüqi-e ngoküyio ngozüküti no lüyo me memonn müsörü-e pö dokhriva küto lüyoa?

B. Thüjöö lü müdzi de müchükütiko lü lusüte:

1. Thümao pon pu _____ khakütuva de tave swösü chode khro prüta.
2. Müsörü _____ tha de süo küdeo khutubö len posü.
3. Tüqio pon khutubö _____ de vü swödüyü non müthasü.
4. Müsörü pu kükhrü pu zöö, tüqio na pu _____ bazoküti posü.
5. Müqhibö lü uqhü _____ thi swödüta.
6. Uce thi müsü küsü lü müqhiko thi _____ va.

C. Müsörü mu tüqi ni-e khretho küthoküti no lüyo me? Khretho kütho dipö biküti müsöa? Khretho kütho uküveko pö 'Küdeo Khutubö' jö zöö kümüdesüte. N na pö thimüta.

<i>Khretho kütho uküveko</i>	<i>Müsörü mu Tüqi</i>
1. Hunehu zöö küzayi.	1. Utho uzhozhi mu küzayo kümo.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.
6.	6.

D. Thüphrio lü thüjöö vala lü uzüküzö thi ele thüjö vala lü unüküto na lü de ntho n külü pö thüjö tho lasüte.

U Leshonyoko

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüi.
2. Thüphrio lü jüco kūsako seyi.
3. Kümüthao mu u zömiko zöde thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Hunehu zö de thiküvako küzasüyi.
5. Dodiküti khaküsüko seyi de thiyi küto na thüphrio lü phuyi.
6. Thüphrio zö kühü de kütsokütiko külasüte.
7. Nagami leshoko sebayi.
8. Nagami kütikükra kūsöküti zhoko sebayi.
9. Utho u kütikükra zho-o zöü kükrekütiko lüri ulümüyo de hüyi.

Nagami yebo kükrekreti zö de Nagami khülü külhü mhashoko ri kükrekreti kükro ba. Yebo pöpöküti hi utho u lesho shoküti zho kükrekre bayo, süsüna qurobo lü rüvö kharobo kükrekreti lü vokütice leshoko müthavoküti lü mhasho doko sesayiküti rüvö pö bizo. Tütse küri küle vokütace, Nagami yeboko kümükro kūsü lü makro-o huhu ce kütico mhasho zhoko thüpo de mütüko süo tiyoküti. Lesho hiko lizo thüvochi mu küramüsö, thüvochi mu söbroce, thüvü mu küvü, fhü pö küra hepu lü shoküti, thüvo pheco shoküti, thüvü mu lhako küphaküti, basalu.

Nagami mhashoko lizo ga urö küchiko mu chise küchiko sho mükrokuyo. Nagami krüzho ticoko lü lizo tirü mori tsödzü pö zhitiküti seyo mo.

Nagami-e mha müswöküti do mori ganyogaroko mücetiküti do thiseyoküti thadzü pethimiko thüdo hio küye pö tsü nülhüro kütso pövo küzü. Kütico küsöküti lü böküti hi mhapöyi zokümo bizo ele mha müceküvako pö gava küsü lü mhashoko rö va küthünyi mu ukülhü neswötayoküti thiyo. U küticoko pon ba mücho küto doko hu lizo me lü thüguküti, mütsa pö künhü de hü müsoküti mu u rö pon prayiküto na müceküti. Metho chi mu thüvo chi-e me lü thüguyiyo. Humi-e fhü ri thüguyiyo. Nagamiko mütü chi thügu tiküti hi ukünütho thiyo. Side pö udo kükrekre de shotiyo. Urüvekümo pö lizo, chigu tiküti hio künuco u na vemo küta, kükrenamoli süo umekho-o lüna carcinogenic süo cancer küchi pari ba küta süona chigu tihinoküti u sörho peyoküzhomie-e süo una vekümo pö u tarhosö bayozo.

Mütsa pö thümu mori fhü künhü de hü müsoküti ri thiyo zo ele me lü thügukütio ceri müle mo ku. Kütico pon ba müchoyi küto na thi müceyiyoküti hiri thüdo kükre pö. Hio lizo Nagami ganyoko pon urö ve de tilhü küto na söyo. Nagami mütüko ri söbroce hi tiyo. Hio urö na mi mütü pon unüyi motayo. Hio pö ganyo lü sü mu pö tatho ri thitiyo.

Küra müno kübase pövo müceyiyo. Küra bo umüzü müno kübako uku khu mori lhütso va de she kürüpuyi de khapö utü do hu müce mütayo süo tükhri hu yitayi ve, süsa khipö tiküve thiyitayo. Süo khapö fhü mori thümu shoküti lü sayiyo. Küsöce ri sükümhätü de shoyive. Küsöce lizo küra müsö mücekütiko khapö nace lü phrü müsoyi de khapö küsöce mori küramüsöce thiyiyo. Küramüsöce mu küramüsö ni pö shoküti lü urö küthünyi mu ukülhü ri kükretayo.

Bico mu binyi ri pö müceyiyo mu thosa ri pö uda mütümürüyi de pö müsoyiyo. Hio ri khapö fhü mori chi thüguküti sa küsa shoyiyo. Hio Aomi yeboko zo kümo sa yebo kükreko thiyiyo mo.

Gakre ri pö tūna lū phrū mūso mu mūceyiyo. Thūdo hibikūtico kūtico ba mūchoriyiyo side tūtse mūtū lū ngoyivetayo. Sūsaiyo u kūtico lū sōkūti ga pö mūce mu mūsokūti kükro ba. Sūko hu lizo chise, chemūre, kŭvū, thūmūra mu nyipru.

Tūlha usi kŭpū khutsū hi-e kŭmūletho pö, mu u krūzho lū tūlha kŭve kŭkrekrete ri pö utico thiyo. Sako mu sū ni ri kŭmūletho saso kŭnao. Sū libi ri shoyiyo mori pö kŭmūnyo sa de shoyiyo side pö u hemvū thi mori pö u lūva ri thi de tiyo. Sako pö me lū rūtiyo, shotiyo, thutiyo mu humi pö bö tikūti ri unūyo.

Yebo krohu na lizo sako thopö khutsū mūsö lū tiyo. Hio ucota lizo u cejūko

mu rūnyoko-e tūlha ceyi sako pon lhū nvekuyiyokūti na. Kŭmūnyo thopö uda thiyo de pö me lū rūyiyo, mori pö böyiyo, mu pö tirū mori tsödzü lū joyi de pö u hemvū thiriyo.

Nagami ticoko hi miceri krekuyo, sūo hiko sayokūti na thūgu, atsūko, thūgo, nūna, mŭqhi mu kŭlū kŭkrekreteko. Nagami mūtū ri sūko titsoyo mo, humi na sūko pö kūtico kŭvetho thiyo. Nagami kūtico mūtūko dolū mŭqhi qhide hipö uma kŭrötho thiyo, sūsūna sūo pö mhakūnemi co pö biyo. Chithūmuko pö u tico kŭmūle kŭzho pö thiba zori, gamūnyeko khŭlū ngoyikūve ubeteberhiko mu kŭtsa lū gako ri pö u tico kŭmūle pö thiyo. Nagami ticoko vekūhüzūzo mu tsū sūo u mhakūtico lū mikŭkremlēsho mūtū ri ngoyi vete. Nagami u kūtico kŭrerikūti ujö poyi kŭve sūo, utho kŭhorapö tata zori u celū lesho-o lūmotayo mo side krūzho kūtico sū unūsö bayozo.

JÜCO KÜSAKO

1. Leshonyo (cuisine) : mhashokūti zho kŭkrekre de shokūti.
2. Thŭpokūti (borrowing) : mha kŭhopöyi mi za utū do hu khiyi de kha tsū la vayokūti
3. Kŭthūnyi (aroma) : mha u rö vekūti
4. Zhitikūti (fried) : tirū mori tsödzü lū mha kŭthu zhe de shotikūti

5. Müswö (preserve) : upon vemo ta mo küto mori thi müsüva mo küto mu
ba müchöyiküti
6. Lhütso (strips) : uyo kübako khitso küva, rhü küva, khu küva.

DODIKÜTIKO

A. Kütsökütiko külasüte:

1. Nagami dipöbiküti lü huhu lesho zhoko seyia? Dipö lesho kümületho thiyoa?
2. Nagami-e küticoko pon ba müchöyi küto thüdo hu bayöküti dipöko ta? Udo pöpöküti thaka khasüte.
3. Dipöna chi thügüküti ti lizo u sörho na vemotayoa?
4. Nagami kütico kreküti mi mütü pon uröo ünütsoyi mo kütao dipöo ta?
5. Nagami kütico küna thosüte dipöo münaküta sa mu khroyi küta sa tiyo shili.
6. Kütiküva küsöküti lü no Nagami mütü lesho küvako dipöko ngoyia?
7. Dipöbi de no-e Nagami lesho kükrekreti kükro pö küzhomiko na liküta poyiveta?
8. Nagami leshonyoko lizo u kümütu lhülü zhoko khaküsüo pö thisüyöküti, külü hio müngu de ucoko khasüte.

B. Külaküma utütho-o rhesüte:

1. Nagami lesho zho kreküti
 - a. Thügüküti rö mu küthünyi
 - b. Tsödzü lü zhitiküti mu chemüre rö
 - c. Ga rö küchi mu chise küchiko
2. Nagami mütü chi müsöküti ünüyöküti süo
 - a. Chi thügüküti
 - b. Müceküti
 - c. Tatho
3. Nagami thipö urö pariyiyökütiko
 - a. Fhü mu chi
 - b. Sako mu sü
 - c. Söbro, küra müsö, gacre nyiko

4. Qhide pö künemi co thiyo kükrenamoli:

- Süo Nagami kütico uma kürütho-o küti na
- Süo Nagami cejü chozuco müleküti na
- Nagami krüzho lü thüma kümülemi mu mhakünemi lübi na kütico hio vakha müzüyoküti na.

5. Nagami huhu zö de kümükro küyice dipö thitayoa?

- Puko Nagami müthi lesho pö pariküto mpeyiyo
- Puko küticoko pon ba müshoyi küto thivo küto doko seyiyo.
- Puko huhu celü mhasho doko thüpoyiyo.

C. Khongu khasü lü ukro zöü küthürü mori kreküta-o khivayi side dina ukro-o zöü kreta shili vaphrasüyi.

- So, müso, thügu, zhi, urö münaküti, müswo, münüyi
- Lesho, mükhu, mhashoküti, ticoko, gamünyeko
- Bö, rü, zhiküti, hü, müthaküti
- Thüvüchi, gasi, thüvochi, nhachi, methochi.

D. No n jü lü mha hiko dithili ciyoa?

- Bamboo shoot : _____
- Fermented soya Bean : _____
- Preserved mustard leaf : _____

E. Mükro lü bayi de küposüyi:

Ntho n jü lü n dosokoce Nagami kütico kühopöyi pon ba müchoyi küto udoko thivoyoküti jö po phrasüte.

F. N doso lü mharhü pö thiyi. Hilü mhathiküto lizo mütüko ulüva co pöpöküti pö voriyi de süo mütüko zö de küzayi.

Footnote: Cure- münüyi.

Thürho Mürhe mu Rhoküti

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Jüco kūsako/Jüsöko (Idioms) seyi de pö jücho thisüyi.
4. Thüphrio lü kütsoküti khaküsüko putü lü külasüyi.
5. Thüphrio lü zö de jü urhi kūsako seyi.
6. Kümüthao mu u müzako zö de thüphrio küposüyi.
7. Miyo umaküne küveko thüzüyi.
8. Mipö külhü lü tüsonha thürho, mürhe mu rhoküti umaküne rükrazoyi mu miyo sükümha de thi küthüpusüyi.
9. Krüzho mu khülü lhüyezho-o ulünyiküti thi kühüyi mu süko lü dipöo utho u külhüo na veyo shi yitayi.

Nagami-e thüri küzhesezüti thürimavemiko na mipun u seyo ele u jö sezoyo kümo süo lize, mürheküti, thürho mu rhoküti utho udolü thiyoküzho süo ukrorhö müdziyoküti zho mu ukrüzho-o thi kümütü mu u chesöro-o thipübayo.

Bahoyi Nagami zho lü thürho mu mürheküti-e umhatho-e prüsa pöyo lico hicoyi ukho kükreküti bizo.

Tha Nagami dolü zhorüle küzüve tayoküzho süo di mhatazüküti, thüma semoto zosheri, no tavoküzü n cho lü mikühöpö yori mürhe de süo külü mori

rüthiyo. Krüzholü-e chode lü mi zöü küthüraküti ce mütüko ri huhu rüthiyo. Sülizo khretho rhi lün mikühöpöyi zöyi de upon unüyiyo. Krorhö zholü lizo kühu-kürüthikütiko lü natsiko pon u dzürami mori pethimiko külü raküti süo thiyo. Süzo pethimi pon natsimi külü raküti müsöshemoküti sü thi. Thürho kükrepö lizo pethimi pon ukülü pö po mu jüpo mürasüyo. Tha külhü thao lü mipö thon u mhase ne mu uthakho swö ba zori Nagami krüzho lü-e pethimiko, upethizho-o khoküta süo khapö zhokuküti thiyo. Süsü na, pu zöü kürüthiküti ce pu külü rasü mu thürho khapö pu prüsüyo.

Rüthi kühopö lüri mori makro kungukütiko lü pethimiko pon jüpo küratho-o thiküto utü pö prü mürasöyo. Thüzho küve kükre pö süo lizo, natsimipö-e uce pethikuküti thünomiri thüpumiri uzao ciyo mo. Pethiko pu/pü külhüzhö yolün uzao dzüso utüküti zho pö khapö basöyo. Uzhopö süo ta lizo dzürapü/dzürao, ana/any, apo/azu, zutsa/potsa, basalu. Natsimiko dolü zori, u natsi lün udzüramiko ciküti zho hio thitatayo. Sopön pethimi za cingüyo shili sümi yisü kürüzho liziyo mu ukrüne thatha küdi thasüyo.

Sükümha de utho u thenu lü pethimiko yopö mu rhoküsü yolüno u thenu pethitho-o lün prü natsitho-o utü thi de bayiyo. Thenu pöpöküti hi thüpu pethitho-o pon ukro lü pethio za püyo süo thüpunyepo. Pu-e thenu mütüko ce küyopöküti mu rhoküti thiyi moküsu pu-e posüyo. Ele thenu me-o lizo, thenu mütüko pha kungusüküti süo küjütho-o zo. Rüna lü küjütho hio mütüko yo ba moyive, sizosheri mürheküti mu mi rhoküti tüsonha n külhü lü mütüko yo no-e zöü küsüyo. Nagami mülü lü pö kümüle kükhotho

mu kümüsa pö thiyoküti uküve kükrepö lizo thürho. Nagami cejü lü-e, thürho ceyi khokuküti uküve kükre bamo. Süo Nagami mütü na thürao mu valao zo. Thürho na thüri küzheyo, thürho phuküti lü kürhöroko khasüvayo.

Thürho bayiküto na thi mu zöküti zhoko hu lizo; lürhöjüro mori kütho-o pon umüdöküti thiyiküti; u jü lü thayiyokütimi; küjütho külhü lü lhüküti; kümüprö zöü küsöküti lü ri kümüprö lhü thipö mi mükayo moküti; mipöyi pon n yo mori n celümi mu nzömi kungaküti thiyo mo; n zhorüle küve thipö mipöyi pon n jö kümüda poküti thisüyo mo.

Thürho, rhoküti mu mürheküti uküve hiko-e mi pi mi vo veküti thüjö u zalüküta zöü kükrehroküta, ele Nagami zhorüle küve-küsu thüri mu küzöküve künani thakasüküta, dipöbi de u zhosu mu u kükhrü neyi to shili künani sengükütamite. Pe müsömmüküsüce, pu-e krorhö lü münuswö mu uceriyokütimi, krorhö thüzhoko rho mu zöyiküto na künani müdziyiyo.

Footnote: dzüso-prefix

JÜCO KÜSAKO

1. Mürheküti : hio thüphri lü lizo, unüsayi de mi yo ve mu mi rüthiküti zhorüle.
 2. Chesöro : i. u che yo uro künyineko kütükürö kiküba uche ro-o.
ii. mha kümületho pö thi de mha khri kümütü pü küba.
 3. Külü (Greetings): hio thüphri lü lizo mi kürho lü jüposüküti mori rüthi rasüyoküti.
 4. Kuthüra : hio thüphrio lü lizo thüma lico hico tavori huhu zöü kümüraküti.
 5. Kürüzho : kümüko mori uzhosuküti zhorüle.
 6. Kungaküti : mi thi kümünga mori jü kürö po pö mi lü thi müchi mori mi hu
mi dolü u rhüküti.
 7. Müsömmü : kuthüza lü mo de tütho thi de mha kühopöyi küzho lü vo kütsü
kütso münu de thi mori pesüküti.
 8. Uceri : mha kühopö lüri kükri mori mha kürö zöü küsöta moküto na
usa-uzü münuyiküti.
-

DODIKÜTIKO

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Dipö-e Nagami krüzho krörhö müdziyoküti zho-o thi kümütü pübayoa?
2. Dina Nagami zho lü mürheküti mu rhoküti hi-e lico-hicoyi kümha liziyoa?
3. Nagamiko-e u dzüramiko rhyoküti thaka khasüte?
4. Dipöbi de Nagami na thürho süo müleriküti seyita?
5. Nagami dipö cho lü pu-e thürho baküti thasüyoa?
6. Dipöbi de Nagami zhorüle thüri küthi mu küzöküve künani co pö-ü pratayo
shili vaphrasüte?
7. N lhüeyzho lü no n dzüramiko rhosüyoküti dipö choko lü mükasüyoa?

B. Dipöbi de n jü lü thüma hiko ciyoo?

1. Thünomi nce pethikukütio _____
2. Thüpumi mori khresami nce pethikukütio _____
3. Thünomi tsaküta _____
4. Thüpumi tsaküta _____
5. Thünomi _____
6. Thüpumi _____
7. Po dzürao _____
8. Po sazöo _____
9. Po lipü _____
10. Zu sazöpü _____

11. Zu pröö_____.
12. Potsa_____.
13. Zutsa_____.

C. Jüchoko lü jüco khro rhekümütao na külakümao utütho-o rhesüte:

1. Krorhö müdzyoküti zho ukrüzho chesöro-o zo
 - a. Krorhö müdzyoküti zho ukrüzho-o kümületho pö.
 - b. Müthiwhü mori ukrorhö krütako.
 - c. Thüma che uro-o.
2. Humi mori mhahu süo mütu na thürao mu valao zo.
 - a. Ukro künani dolü lürhöjüro thiküyi.
 - b. Uküve kümünyitho-o ne.
 - c. Mütüko yolü mürhe mu rhosüyoküti.
3. N celümi mu n zömi.
 - a. N qurowhi na.
 - b. N celümiko.
 - c. N khrethomiko mu celümiko.
4. N pethizho-o khoküta.
 - a. N külhüzho-o lüna pöyiküti.
 - b. N küveko lüna.
 - c. Mhahu na n khapö pethiriküta.
5. Pu küveko se mütsaküti.
 - a. Pu yo lü uküveko tsaküti.
 - b. Pu yo lü uküveko ba moküti.
 - c. Mi pon pu yo lü uküve bakütiko sezomoküti.

D. Müchükütiko lü lusüte:

1. Nagami krüzho lü-e mipö-e nce pethikukütio no pu/pü za _____ süo pö kürüzho liziyo.
2. _____ kühopö lüri pethimi mürapö upon jüpo küratho-o thiyo.
3. Mürheküti mu mi _____ tüşonha no-e n külhü lü mi zöü küsöyito.
4. Nagami-e _____ zöü küsöküti lü kümüprö lhü thiküti süo pö thürho bakümo thiyo.

5. N tsöce thaküba thünomi mori pethimi n _____ kha prüsüküto krorhö müdziyoküti zho n müriyo.

E. Jücho khaküsüko phrisü de süo thürho mori thürho küdi, kürüzho mori mürheküti, rhoküti mori rhokümo kha thosüte:

1. Masa pö vo doso lü bayi. No tavo de ntho n za posü side pu zöü küseyi.

2. N phrimesötho (exam) tho kübace, no seyimoküta n zömi pö-e n khrühisü.

3. N doso lü no bazoyi de kümüthao ce mha kütsoküti. _____
4. No sekümo mipö-e nce 'Heyi' zisü. No pu sekümo na pu qhükho mo.

5. Bus lü kütsamipü pö-e u ba ngoyi mo de sütha de ta süce no-e n ba lü ba.

6. N zömiko mütü doso lü mipö müswöküti. Süo kükriküti no se de pu na süthayi de n zömiko pon pu müswöküti lata non posü. _____
7. No mipö yo panyoküti baküta ce, no mütü pon süo rünyiküti müriyo side kükremi pon jüpöküti tü kha prü motayo. _____
8. No küswöö tayhece lü n kümüthamiko yo likhuta kümo no mi zöü küsöküti mütü ce 'Soli vewe' side külüsüyo. _____

A.Z. Phizo Thiküsüko

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. 19th Century utü küraceko socio-political thao thaphrinuko pon seyi mu ucoko seyi.
2. A.Z Phizo-e Naga National Identity na mhathiküsüko thaphrinuko pon thüzü mu sebaküti thiyi.
3. A.Z Phizo külhü mhathoko yolü na tsü Nagami Political thau hizivoküta süo thaphrinuko pon seyiküve thiyi.
4. Nagaland pö Qurode (sovereign) krodewhü thiküto na Nagami krütako-e ukhasüzo de kümüzheküsüko thaphrinuko pon thüzü mu rhoi.
5. Thüphrio phri müdüsüi.
6. Thüphri lü jüchoko, jükhreko (phrases) mu jüco küsako seyi.
7. Thüphrio lü seyi mozoküsuko ngoyiküto phuseyiküti thiyi.
8. Kümüthao mu uzömiko zöde thüphrio küposüi.
9. Thüphrio müngu de u külü pö po mu küzasüi.
10. Ntho n külü vaphra pö tho nvesüi.

Angami Zapu Phizo, Naga National Movement krütao lizo mhapöyi pö kümüdeyi ndi u mhüceneküti, thüma mütseswöküti pö mu mhapöyi müprüyo kümo zö de ukülü mütüswöküti ma pö. Mha kürö u cheswöküti zöü küsöküti lü zori uküve hiko-e ku ngü bayozoküti sü thi. Pu mha dipöpö thito lüyi shili, pu cho lü chokha kühopöyi zöü küsö zori pu-e süo khava mo de thi ngüzovoyo. Pu zö kümünotho-o ukülü poküsü 'Phizo-e mha dipö thinyisakütio thiyita shili pu-e süo küka na mhapöyi lüyo mo'.

A.Z. PHIZO KÜLHÜ KÜRACEKO:

Tütse 1904 Tsapörala zho 16th nha Shinura lü A.Z. Phizo münuyi. Pu po Krusietso Dolie lizo tülheküthimi pöküti na rüvösü qurowhi zanuko lü vo kümücu lü zori Ceylon (Sri Lanka) mu Singapore-ko lü voyo. A.Z. Phizo-e pu po thüpu zode rutayoküti na pu ngo unüriyo. Phizo-e tütse küripökri ri tsoyi kümo lü pu po-e tütse 1915 Thora 7th nha putü vota. Pu tütse kümületho tüceko pu zu küthüpu pü pu sütaküti küzhotho pö thi. Sülizo pü zhosö-motto khapö pu tsüküsü- 'kүjүthomi thite, күjүthomi satayo, ele pu zao-e küchothe tayo'. Pu külhüthe, pu tarhoküsü jü hio rükramotayo mo.

Pu külhüzhö natsi kübace ri, pu yisü mhalüswöyoküti nunepö ziyo. U libi ba de mha uco-ulako lümünuküti thiyo. Phahu Anagmi jü lü lizo thehu ziyo. (Angami rünako lü thүpumiko vo cetazho pö lü kungu de kürүthiyoküti thүthi) pu natsi kübace phahu hi-e pu külhü müzanveküti kümületho pö thi. Sülizo phahu hilü pu-e Shinumi rүswökütiko mu күmүzhekütiko, Britishmi jүthokүmo, u thenu jöko seyi. Süceyi müleküküti, pu-e pu thüma yeko külhü jö ukүmüleko seyi,

pu dzüramiko rhoküti süo kütsokүto bamo, cekro kükhaküti mu thenu күzö pö thi sö zo voyoküti, mha mütü lü mhathinvesü nyisaküti mu sügүsүheti unүyoküti. Thüma pö-e utho ukүkha mu жүzö lü baküti ukүve süo pu nü, ele süo pön mikhrikhro bavota küto na mo.

A.Z. Phizo lizo Kohima Rivenburg Mission School lü pu lүsimhaseo swödүyi, Middle High School tsokүva sa, pu-e Shillong Government High School lü phri. 1930 tse Zholo 9th nha Tseminyu rүna lü A.Z. Phizo-e Jwenle zöü pu ceyo thiyi. Pu U.S mi Bible Company zöü күmүro de pu mhatho swödүyi. 1929 tse pu-e Canadian Company-ko na Insurance zhuküti thi. Pu celүmiko kropö zö de merү pheko mүkhuküti company pö ri müsүyi. Pu mhatho thikүbao pu күlүyi mota. Pu mhatho thiyikүve pu shice күba süo ceri mhahu thinyisa kuta de mүyhumүzhe bata.

A.Z. PHIZO MHÜCEKÜNE:

Nagamiko-e utү-ucejүko lүriyo side rүna pöpöküti hi-e mipon vo u cejүko mata mokүto na utho u rabowhi pe münü bayo. Sütүce thүtekүthi lүbi

Footnote: Nation-krodewhü, phrases-jүkhreko.

mürüküti zori rüna pöpöküti utho münhunhu de lhübayo. U cejüo mha ngoyi kübako yolü thümako-e süo müri de pö lhübayo. Süosüna, Nagami-e utho uküde pö pariküto müthi külüo-e müsörizo de ume lü jü hio uconeswö de pö parisü “Urta Uvie” puco lizo “u qurowhi u za”. Nagami thüjöö lü A.Z. Phizo vori kümoce mipon useyi mu usaphriyi küto na kümüzheyi zo vori. Nagami na pu mhüce lizo “Thümako dolü thüma pö thiküto, mu krodewhüko dolü krodewhü pö thiküto”. A.Z. Phizo mhüce lizo Britishmi ukükhakübao pon uthüla pö thita küto na lübi mo ele Indiami kühopöri vo Nagami rabowhi mükha kübako cheküto ri na zo. Pu-e kütümiko pon kükromiko vale de qukharo söküti pe umüdo mo.

A.Z. PHIZO BURMA LÜ KÜVO:

1933 tse A.Z. Phizo Burma (tsü Myanmar) lü vota. Pu-e rüwhu rutayo, tülhe kükro ri thiküto na tasüyo, ele thikhröyiyo mo. Tütse 1944 ce, pu Burma lü küba tüce, Indian National Army (INA) krütao Subash Chandra Bose mu Japanese Imperial Army zöü küseyita. Hi tüce, Japanmiko Britishni zöü thüri thiba side Japanmi, rüphünuko-e INA-ko zö de Manipur

lü votazü mu Britishmiko-e Nagami cejü lü station thiba. Subhash Chandra Bose khrühiküsü müsö lü thürio uküve-küsu pesü de süzön Nagami qurode thisüküto pu jü phrasü. Sülüno, Phizo-e Nagami cejü lü Britishmiko zöü kütüküzhe küto na puko zöü küzö mhathiyita. Puko thiswö thi de Britishmiko whuva küto thi ele thiyi mota de udzüküzö thizo va. Pu Japanmiko khrühiküti thüri thiküse-Japanmiko mori umütsu küba Britishmiko külü thi müsü vaküto na mo küthotü lü zotsü süo pö mhapöyi thiküto ba mo. Phizo na zotsü, Britishmi mori Japanmi künani hipö zhokrephremi küku baküti thiyo mu pu külüo lizo zhokrephremi pon Nagami kükha küba süo pö ukükha küdi thivaküto na zo. Pu Japanmi rüphünuko zöü mhathiküti lüna thüri tsotaküto ce Phizo tü pö Insien mu Rangoon küzüce lü küzü thiva. Hi tüce pu yo küchi pö erysipelas ziküti pu lhü yo chi parita. Pu lhü uzaco lasata de lheceta kükrenamoli Britishmiko-e pu pon vo upe muküta na. Pu lhü-uzü pon pu thi küthachi va zori pu-e Nagaland Qurode na pu mhüceo khava shemo. Pu kümükoswö de ‘l Nagami küräo, Nagami Künäo mu Nagami söo’ side phrasü.

MÜREJO:

1946 tse Burma küzüce lü A.Z. Phizo khasüva. Tütse süo lü pu cekro zö de Küwhira la vorita. Nagami sajökülhümiko na mhathisü nyisaküti zö de Qurothothi külü küsa pö lavoriyi. Küwhira vori mütha, pu mürejo bado pi khüpü baküti ngota. Rhuo-e Nagami cejü qurowhi thipö züvesüküta tüboco mülelu zo de zasi thisüküti, Rhuo celü jütsö-jükho khaküsü mürejo pu süo khimhayita.

Süsari 1956 tse, Phizo mu Naga National krütako-e vo Rengmami boyo-o Remensinyu rüna lü Naga National qhülha na ukhorhe küpo kübase, tüboco mürejo pö parita. Nagami National qhülhao lü mürejo pö sayiküto unüswö zo de yiyita.

A.Z. PHIZO QUROTHOTHI MHATHO:

Phizo külhü küraceko qurothothi ulükünyi thi zöküti zö de 1918 tse Naga club müsüyi. Pu natsi ba zori, pu pon Naga Club lü chojitao thiyi.

Pu Burma lü lavoriküta sa, pu lümütü khapö Naga National Council (NNC) mhathoko lü süyi de puthon mhathita. Pu-e cejüo dipö bi de tazü shili sülü Nagami qurothothi seyiküto na thiküsala pö pariküti thisü. Cejü lü thüri

ride künao pon mhavakütiko, Asiami cejü lü Britishmi küku lübakümo lü khiküva, Gandhi-e mhakübü mo de küzöküve lü makro zöü mhathiküti mu Netaji mhakübüküti uco lizo u qurowhi pon uküde ngoyiküto na side cejüo lü utü küsa pö swödüyiküti. Mha hiko mütü pu qurotho-o se müsösakuyi mu pu kütso-müzayi. Pu NNC lü u külü küna baküta süo ngoyi-utho umüsöce mu küzüküyetiko. Utho umüsöceko lizo küzöküvelü Indiami zöü küqhüseyiküto mharhü co ba, süce kro kükreo lizo thüpu zo de rineko khiküto ukülü sücota. Hio Nagamiko thipö upon utho u dolü ukübü va. Pu künuco semüsösaküyi yolü thümako külü tüsüpö thi kümüzisüküto pu mpe kümütüyita.

1950, Zhove 11th nha, Phizo küthapö NNC lü küdagü 4th (dao) thiyi. NNC mhüdzü lü mhatho kübako lizo Nagami krüzho, Ihüyezho, zhorüle, Naga democracy, Nagami küzöpö küthi, Nagami krodewhü seyoküti mütsümüce de söyiküto side Nagami krodewhi phu müsüsüto.

A.Z. PHIZO THIKÜMÜTA:

A.Z. Phizo mhatho hiko hu lizo thikhröküyi kümüleko mu mhatho kürükri thiküyiko. Nagami krodewhü

thao thüzho-o thipö mipon useküti thiküsü, Indiami u küde ngoküyi mhüdzütü nha, 1947 Zholo 14th nha Phizo Nagami uküde ngoyiküta po müsesüva. New Delhi telegram lü hio pö British Indian qukharo, New York mu UNO müsesüva.

1951 Tsapörala 16th nha pu utü pö küsösü de Nagami müthi pon bekrünü nüküti thi mu Indiami zöü küde thito me mon Nagami küde ngoyi de bato sheli thümako pon u mpeyi de kühayinoti khasü. Indiami Republic zöü küde thiküto mütsuküti lizo kra za 99.9% ngoyi. Bekrünü nüküti mori beyho yiküti hiopö United Nations müsüva. NNC küdagü thiküyi yolü, Phizo rükriswö de NNC pö qurothothi lü thümako pon seyita moküsu na chotha swödüta side krodewhü pö thiyiküto na yebo mütüko zövo künguyi. Pu thon rata thi zo de Eastern Nagako zövo küsayi de 1956, Tsarhü 26th nha Federal Government müsüyi.

Nagami na mhathi savoküto na Phizo-e thüma kümülemipö thi de Nagami yebo mütüko ciküngu. Sübi bazori süo vekrekuküti thiba moküta ngota. 1956, Kröti 12th nha NNC-ko

vo Sanis lü kürüthi de A.Z. Phizo pon United Nations ce Nagami jö posüküto na kütsö pö chozu kümücu lü voküto mpeyi.

A.Z. PHIZO LONDON LÜ KÜVO:

1960, Zhore 12th nha Phizo London lü votsoyi. Pu London lü u passport sa mode küprüthi lü votsoyi mütha, sülü küzhomiko pu khayita ele pu mhütsu zo de puko ce poküti “Britishmi ha qurowhi lü voriküti ce, puko passport mhapöri khipö vori mo. Dina I tsü süo pö Britain lü vorita”? Pu London lü Nagami ne pö cejüo pon sesüküto na mhathisü ele pu WW-II tüce Japanmi zö de puko mütsuküti na pu jö sübitiko lü na Britishmi küdeo pon pu khrühi phetsoyi mota. Sümhuo lüri, pu khapö India qukharo mütsuyokütimi ziva. India qukharo-e Britishmi qukharo rüthiyi ta de pu London lü kübace pu mhathoko pe mu ra banoküti posüva.

VALA LÜ CELÜVORIKÜTI:

1990, Tsade 30th mha UK, London lü A.Z. Phizo tütse 86 kübace, putho pu celü ba de pu tü vota. 1990, Tsapörala 10th nha A.Z. Phizo küsamo-o pün Nagami cejü lü vorita. Küprü lü Nagami krütao pün Dimapur küprüthio nyi

Footnote: political – qurothothi.

mütha, cejü nu küthüpuo pö kürülü thüthi valao lü küvo unü zöyiküti bizo de, tüyo mürejo pö khü mhayiküta ngota. Küprüthi lü pra chozuo thüma thünyeküti krüta sakütao müzheto vori kübako-e “Uko kuyi zoto” ziküti tsaleo thi de qhüba. 1990 Tsapörala 11th nha Küwhira khuochiezhie lü A.Z. Phizo kürho lü thümo-o pövo sülü süyi de kükhröne kühu müthi kühuo bayi, side vala lü pu mo-o pövo cejüka pö yo Nagaland Secretariat kümünoce khapö khröva. Tsü süo pö Phizo cejüka zita.

Phizo-e Nagami krodewhü pon ukükha küdi thiyiküto pu kümürio ngoyi mota zori, pu-e Nagami yebo kükreketiko pövo küzö pö thisü küva mhatho kürö kümüle pö thive. Kükrenamoli pu-e khasümu zo de mhathiküsü na zo, cejüo pon Nagami thümako süo se voriküta süthi. A.Z. Phizo lizo Naga National Movement ukükha küdi thiküto na mharhüo mu külüo phu pö pariküsüo. Süsüna pu-e Nagami krodewhü Po-o ciküti ngoyizüzo. Tha, Nagami ne hi-e South Asia Qurotho lü valao mpesü kumo ba kümüchotho-o thiba.

JÜ KÜSAKO

1. Qurode (sovereign) : mipon u cejü kükha mo de utho u cejü lü uküku söküti mori uküde baküta
2. Mhüceküne (visionary) : thasa külhü na mharhü mu lüküti, ukümüri neküti
3. Phahu (thehu) : rünako lü thüpumiko mori rüna lü krütamiko vo cetazho lü kütsü qhü kürürkrü kuma pö yo kühu mori kürüthiyoküti bao
4. Mükhu (retreading) : mha kühopöri paküta mori kroküta süo mha kükre pö khüküsü mori davaküti
5. Lasa (paralysed) : umoyo u mhatho thiyi moküta mori ve kümütha moküta mori mülü kümüthayi moküta.
6. Lhece (deformed) : u moyo mhahu lü ulhü kreküta mu süo tso moküta mu mi kükremi külhü bi moküta
7. Boyo (region) : cejü tsö mori thüthi mhahura
8. Tübo (horizon) : cejü mu tü ni ngo uküla thiküti
9. Chojita (secretary) : kühu müreko lü mhathiküvako mori thito kübako khapö lüsi lü thoyokütimi

DODIKÜTIKO

A. Doso lü thaphriko küza pü sü ukro thiyi mu cokrelhe pö pö phri müto süyi.

B. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. A.Z. Phizo zhorüleko vaphrasüte.
2. Phizo thehu lü dipö seyia?
3. Nagamiko na Phizo mhüce lizo dipöa?
4. Dipö co na Phizo-e Subash Chandra Bose mu Japan mi rüphünu zöü küzö mhathi ta?
5. WW-II tsotaküto ce Burma lü Phizo yo dipö biyita?
6. Dina Mürejo Phizo na mületa?
7. Diküthice Phizo Naga Club lü bayi mu dipö thia?
8. Phizo küthapö küdagü 4th thiküyi ce, NNC-ko mhüdzü lü lizo mhatho kürö dipöota?
9. Thüphri lü Phizo ulükünyi thi de bekrünü nüküti tüpö küsöküsüo no dipö seyia?
10. Phizo London lü Nagami ne hio pö cejüo pon seyito mhathi küsü pu chokhako dipö zöü küsöta?
11. Phizo vala lü Nagami küde na mhathito thikhröküyio dipöta?

C. Külaküti uzhotüo rhesüte:

1. **A.Z. Phizo uküve unükütiko lizo**
 - a. Utho ukükha, jüzö mu mikhrikhro baküti.
 - b. Utho ukükha, jüzö ele mikhrikhro ba kümo.
 - c. Utho ukükha, sügüsüyhe mu kübü kümo.
2. _____ Phizo pon United Nation ce Nagami jö pö posüküto na kütsö pö chozu lü voküto mpeyi.
 - a. Naga Club
 - b. The British Government
 - c. The Naga National Council (NNC)
3. **Phizo krütami thi vori kümo ce Nagami jö lizo**
 - a. Cejüthu yo yeboko huhu zöü thüri thiyoküti kroko
 - b. Useyiküto mu saphriyiküto na urhathi mhathi küzü
 - c. Indiami zhorüle pon müthi hüpö useyiküzü.

4. Phizo, Nagami krodewhü thao thüzho-o thipö mipun useküti thiküsü
- 1947 Zholo 14th nha Nagami küde ngoküyi po müsesü.
 - Pu krodewhü pon bekrünü nüküti tü pö küsösü.
 - Pu chozu kümücu lü vo de United Nations lü Nagami jö pö posü.

D. Thokha küsü lü Kütho mu Mo küti thosüte:

- Phizo Japanmiko khrühiküsü Britishmi mütsüküto na mo, ele Nagami pon u küde ngoyiküto lübi na zo _____
- Subhash Chandra Bose Britishmi zöü küzheküti Phizo-e kükhrühi küsü lü Nagami küde kha tsüsüküto posü _____
- Phizo Naga Club lü Chojita thi de pu mhatho swödüyü _____
- Burma küzüce lü pariküta sa, Phizo Nagami jö pö United Nations ce posüküto na London lü vota _____
- Phizo NNC lü lhe (member) pö thi de Nagami boyo mütüko zövo küzö pö thi de krodewhü thikhröyita _____
- Phizo London lü voküti ce pu himhüdzü Japan mi zöü mhathiküti na pu mütsuta _____
- Bekrünü nüküti lü Indian Republic zö nyisaküti Nagami kükroco süo thasü _____
- Phizo mhüce lizo zhokrephremi kühopöri Nagami kühakütio pon u küla thiküta _____

E. Külhüjō hio mipō külhū jō pū thūdjō thi de thokūsū. Külhüjō kütho hio pū cole kropū basayi mo kūsuko:

1. Kümünü tütse mu thūthi. (mu sakūta, khasū mo kūsū balizo)
2. Tsūhi lhū kūba thūthi.
3. Mhase mhalū kūbako.
4. Nhatsi ce mu pethisū kūtice müsüwü thosū.
5. Pu mhatho thibayo küzhoko
6. Mhathi küyi coleko
7. Tsüdo thi kūbako mori pükülhū lū thi küvoko
8. Külhüjō cole those kūbami pu zōmi , cekromi, tülhe küthi uzōmi mori nuye kühopōyi zō de thūdjō tho swūdū süyi. Mipō zhorüle külha sü, pu lükürūdako, pu mhūceko, pu kümülū mori thūnyikūtiko mu pu külhū lū mhakürü zō kūsō kūtiko sap ü thosūyi. Vokūta tütse nye lū külhūmi jō thokūto tüce, n krūneko pu jō se kūbako ce kūtsoyi de thosūyi.

Mhatho: Nkūsemi külhüjō no se nve kūba pō müsethoko phu münuyi de pū cole 9 lū thosüte.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"